

levélben szögezte le: „Én az antiszemitikus agitációt mint a 19. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom.”⁴⁶

Az antiszemita hullám tetőzése után, 1883 októberében került sor az Országos Antiszemita Párt megalakítására. A kispolgárság, a kis- és közép birtok érdekvédelme ürügyén létrehozandó tömörülés számára Istóczy egy 12 pontból álló pártprogramot dolgozott ki. A program a zsidók polgárjogainak korlátozását követelte, és megismételte a főbb agrárius és dzsentrí jelszavakat: „Helyes agrárpolitika által a földbirtokos és földművelő osztály érdekeinek megvédése . . . a korlátlan iparszabadság megszorítása . . . a váltóképeség megszorítása.”⁴⁷ A pártot koalíciós alapon kezdték szervezni: abban bíztak, hogy a közjogi kérdés megkerülésével egy táborba gyűjthetik a különböző pártokban meghúzódo antiszemitákat. Az 1884. évi választási felhívásuk ezt ismételten leszögezte: „Pártszövetkezetünk felöleli a valamennyi fennálló országos politikai párthoz tartozó antiszemita elemeket. Ehhez képest az antiszemita pártnak szintűgy lesznek függetlenségi antiszemita képviselőjelöltjei, mint a közjogi kiegyezés alapján álló képviselőjelöltjei, akik a zsidókérdésen kívül álló egyéb politikai kérdésekben illető politikai pártjuk elveit követik.”⁴⁸ A választásokon 55 kerületben 42 jelöltet állítottak, hogy azután a többi párt nyomása alatt a számukra vereséggel felérő 17 mandátumot megszerezzék. A képviselőházban ellenségesen fogadták őket, még a különféle parlamenti bizottságokba se tudtak bejutni. A közjogi kérdés szembeállította őket egymással, s különböző felfogásuk miatt az antiszemitizmusban sem tudtak annyira összekovácsolódni, hogy tartós pártalakulást hozzanak létre.

A dualista rendszerben – mint láttuk – a közjogi kérdés állt a politikai élet középpontjában. Mindenkor ez határozta meg az egyes politikusok és a pártok hovatartozását. Társadalmi kérdések előtérbe állításával ezt a parlamenti struktúrát nem lehetett megváltoztatni. Ha nem sikerült 1882-ben, az antiszemita mozgalom felfelé ívelő szakaszában a kormánybuktatás, tehát a kiegyezésszerű rendszer lazítása érdekében a közjogi kérdést is felhasználó antiszemita nagykoalíciót létrehozni, úgy még kevésbé

⁴⁶ Kossuth Lajos iratai. X. Bp. 1904. 117–118.

⁴⁷ MÉREI GYULA, i. m. 145.

⁴⁸ Uo. 147.

maradt kilátás arra, hogy a mozgalom hanyatlásakor a közjogi kérdés megkerülésével szervezzenek olyan pártot, amely képes lenne az egész magyar politikai életet a közjogi tengely körüli forgásából kimozdítani. Nem az eddigi pártrendszer bomlott fel, hanem az antiszemita párt csendes elmúlása következett be. 1885-ben maga a vezér, Istóczy is elhagyta őket, majd a csoportokra szakadozó párt az 1887-es választások után teljesen szétesett, a mozgalom hamarosan elhalt. Tagjai később megtalálhatók a különféle jobboldali megmozdulásokban.

A politikai antiszemitizmus ekkor még rövid életű fellobbanás volt. Gyors elhalásának gazdasági oka abban keresendő, hogy a tőkés konjunktúra, bár lelassult, végül is nem szűnt meg. Az uralkodó osztályok gazdasági helyzete a kapitalista gazdálkodásra való teljes átállás nehézségei ellenére alapján véve változatlanul előnyös maradt. A hivatalba jutott dzsentri zömének magatartását még elsősorban a liberális ideológia határozta meg. A társadalomban feszülő ellentétek pedig az évtized végére ismét a közjogi ellenzékiségbe torkolltak.

6. A MUNKÁSMOZGALOM AZ 1870-ES ÉS 1880-AS ÉVEKBEN

A NEMVÁLASZTÓK PÁRTJA ÉS A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSPÁRT

A szocialista mozgalom elfojtását célzó hatósági intézkedések az 1870-es évek első felében megnehezítették a munkásság szervezkedését, lelassították a mozgalom fejlődését. Újabb fellendülés csak a 70-es évek végén bontakozott ki, elsősorban Frankel Leó működése nyomán.

Frankel személyében a nemzetközi munkásmozgalom egyik képzett és sokat tapasztalt vezetője került a hazai munkásmozgalom élére. Az óbudai születésű ötvösmunkás tanulóéveit Németországban, majd Franciaországban töltötte. Párizsi tartózkodása idején egyik létrehozója és vezetője volt az Internacionálé párizsi német szekciójának, majd részt vett a Párizsi Kommün megteremtéséért indított harcban is. Bár nem volt francia, 1871 márciusában a Kommün vezető testületébe választották, majd a munka- és a kereskedelemügyi megbízott (miniszter) funkcióját ruházták rá. A munkáshatalom leverése után elmenekült Párizsból,

1871 nyarán Londonban telepedett le, ahol Marx és Engels munkatársaként az Internacionálé Főtanácsában dolgozott mint Ausztria–Magyarország levelező titkára. 1875 őszén azzal a szándékkal hagyta el Londont, hogy Bécsben telepedik le. Ott azonban letartóztatták, majd 1876 februárjában átadták a magyar hatóságoknak.

Szabadon bocsátása után Frankel azonnal bekapcsolódott a magyarországi munkásmozgalomba, azzal a szándékkal, hogy megteremtse a munkások országos jellegű, legális szervezetét. 1876. október 9-én Marxnak írt levelében vázolta a nehézségeket, de kemény elhatározását is: „Én azonban mégis megpróbálok akármilyen elnevezéssel és akármilyen alapszabályokkal egyleteket alakítani és azt hiszem, ezért nem vagyok kevésbé radikális.”⁴⁹

1876 őszén Frankel tagja lett az *Arbeiter-Wochen-Chronik* szerkesztő bizottságának, s előbb Ihrlinger Antallal együtt, 1877 februárjától pedig egyedül szerkesztette a lapot. A pártsajtó a marxista eszmék terjesztésének fontos eszközévé vált. Frankel cikkei az osztályharcról, a politikai hatalom meghódításáról szóló marxi tanításokat, a proletár nemzetköziiség ideáját népszerűsítették. A politikai élet főbb problémáit elemző írások nagy jelentőségűek voltak, noha befolyásuk alig terjedt túl az újságolvasó munkások szűk körén. Az európai és a magyar közvéleményt foglalkoztató külpolitikai eseményeknek, a keleti kérdésnek, az ezzel összefüggésben felszínre törő nemzeti problémának a nemzetközi szocialista mozgalom nézőpontja felől való megközelítése nemcsak a proletárokat világosította fel, hanem új elemeket is vegyített a politikai közgondolkodásba.

A Függetlenségi Párt törökbarát, oroszellenes álláspontjával, meg a kormánypárt lavírozó, Oroszországgal osztozkodni kívánó, vagy a Balkánon védnöki szerepre ajánlkozó politikájával szemben a szocialista párt volt Magyarországon az egyetlen szervezett erő, amely a Balkán dolgozó osztályainak érdekét tartotta szem előtt, amikor állást foglalt az orosz–török háború bonyolult kérdésében. A szocialista munkássajtó nem csatlakozott sem a törökbarát, sem az oroszbarát irányzathoz. „Ha a törökök győznek – írja az *Arbeiter-Wochen-Chronik* –, természetesen még vadabbul

⁴⁹ MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archívuma (továbbiakban: PI Archívum) 676. f. 1. cs. 2. óe. Közli: JEMNITZ JÁNOS – S. VINCZE EDIT, Új dokumentumok Frankel Leó munkásságáról. *Párttörténeti Közlemények*, 1969. 2. sz. 136.

folytatják a régi rablógazdálkodást; ha az oroszok győznek, akkor csak uruk változik – a népelnyomás és a zsarnokság éppenúgy virágozna orosz mint török uralom alatt. Nincs okunk arra, hogy a két küzdőfél közül bármelyikkel is rokonszenvezzünk.”⁵⁰ Elhatárolódva a függetlenségi politikusok szította oroszellenes közhangulattól, a lap nagy rokonszenvvel írt Oroszország dolgozó népéről: „De Oroszország népe életképes. Ez a nép, ha egyszer lerázta rabláncait, sok mindenre képes az emberiség haladása érdekében . . .”⁵¹

1877. december 3-án Frankel kezdeményezésére gyűlést tartottak a fővárosi munkások képviselői, s határozatot hoztak szociáldemokrata munkáskongresszus egybehívásáról. A *Munkás-Heti-Krónika* december 8-i számában közzétett kongresszusi felhívásra a rendőrfőkapitányság is felfigyelt, magához rendelte és kihallgatta a kongresszus összehívóit. A kongresszust a belügyminiszter 1878. január 14-én betiltotta, arra hivatkozva, hogy „Magyarország területén socialista egyesület nem engedélyeztetvén, a socialista congressus sem lesz megtartható”.⁵² Frankel és munkatársai így arra kényszerültek, hogy kerülő utat válasszanak. 1878 nyarán újabb képviselőválasztás volt soron. Ez teremtett alkalmat arra, hogy a munkáspárt megalakítását a választási előkészületekkel kapcsolják össze. Az első magyarországi munkáskongresszust „választásra nem jogosultak” kongresszusa elnevezéssel hívták össze, napirendjén az általános választójogért indított harc és az annak kivívásához vezető utak szerepeltek.

Az első magyarországi munkáskongresszust, amelyen a fővárosi munkásszervezetek részéről 79, 25 vidéki város képviselőjében pedig további 30 küldött vett részt, 1878. április 21–22-én tartották meg, erős rendőri felügyelet mellett. Határozatot hoztak az általános választójogi küzdelemről, annak érdekében országos petíciós-kampány szervezéséről, és kimondták, hogy a soron levő parlamenti képviselőválasztás alkalmával mindazokat a képviselőjelölteket támogatni fogják, akik kötelezik magukat az általános választójog bevezetéséért folyó harcra. A hatósági tila-

⁵⁰ *Arbeiter-Wochen-Chronik*, 1877. április 22. Közli: ARANYOSI MAGDA, Frankel Leó. Bp. 1952. 289.

⁵¹ Uo.

⁵² Magyar Országos Levéltár, Bp. Belügyminisztérium Levéltára (továbbiakban: OL BM) res. 1877–1460 (1509).

lom ellenére a küldöttek elfogadták a szociáldemokrata párt alapeszméit és legfontosabb követeléseit, amelyeket Frankel Leó ügyes taktikával a *Szózat a választási joggal nem bírókhoz!* című felhívás szövegébe iktatott. A kongresszus kimondta a Nemválasztók Pártjának a megalakulását is. Minthogy azonban a jelenlevő rendőrtisztviselő megakadályozta, hogy vezetőséget válasszanak, a párt irányításával a kongresszus elnökségét bízták meg, amelynek soraiban Frankel Leó, Ihrlinger Antal és a Betegpénztár humanista érzelmű orvosa, dr. Csillag Zsigmond is helyet foglalt.

1878 tavaszán a magyarországi szocialista munkásszervezet a politikai küzdőterre lépett. A Nemválasztók Pártjának vezetősége kérvényt nyújtott be az országgyűléshez az általános választói jog törvénybe iktatása érdekében, választ azonban nem kapott. Azzal a szándékkal, hogy minél több hívet szerezzen az általános választójog eszméjének, a vezetőség kapcsolatba lépett a Függetlenségi Párt demokratikus képviselőivel, mindenekelőtt Helfy Ignáccal. Az együttműködés a választásokat követően sem szakadt meg: közös harc indult az egyesülési és gyülekezési jog, valamint a sajtószabadság kiküzdéséért. A Nemválasztók Pártja a sajtó hasábjain és népgyűléseken is állást foglalt az aktuális politikai kérdésekben. Elítélte Bosznia–Hercegovina okkupációját (1878 őszén), több gyűlésen cáfolta és visszautasította XIII. Leó pápa szocialistaellenes enciklikáját (1879. január).

Akárcsak a porosz–francia háború idején, 1878–79-ben is kedvező volt a helyzet arra, hogy a szocialisták és a Függetlenségi Párt demokratikus érzelmű képviselői között együttműködés épüljön ki. A 70-es és 80-as évek fordulóján Németországban és a cári Oroszországban a forradalmi erjedés jelei mutatkoztak. Az I. Vilmos német császár ellen irányuló merényletek megtorlásaként Bismarck javaslatára 1878 őszén kivételes törvényt vezettek be a szocialisták ellen: a szociáldemokrata párt működését betiltották, a munkássajtó megjelenését megakadályozták, a párt kiemelkedő vezetőit kiutasították a Birodalom területéről. A német proletariátus rövidesen úrrá lett a törvény bevezetését követően támadt zavarokon és bizonytalanságon, rendezte sorait, megkezdődött a pártszervezetek illegális hálózatának kiépítése. 1878–79-ben felszínre törtek az orosz társadalom mélyén lappangó ellentmondások, feszültségek is: mind hevesebbé vált a Narodnaja Volja anarchista jellegű mozgalma. Vera Zaszulicsnak Trepov pétervári rendőrfőnök, majd Szolovjevnek II. Sándor orosz cár ellen

irányuló merénylete azt a reménységet keltette, hogy Oroszország népei is megmozdulnak, rövidesen út a cárizmus végórája.

Frankel Leó és a körülötte tömörült szocialisták a küszöbön állónak vélt orosz forradalomtól egész Európa általános, demokratikus átalakulását várták. Frankel abban bizakodott, hogy az Oroszországban kirobbanó forradalom lángja tovább terjed, nemcsak a cári trón, hanem azzal együtt Bismarck hatalma is összeomlik. A kossuthi emigráció hazai hívei is rokonszenveztek az orosz forradalmi mozgalommal, abban a reményben, hogy a cári hatalom megdöntése kedvező alkalmat teremt a függetlenségi követelések számára, ugyanakkor megszűnik a pánszláv veszély is, amely szerintük a magyar nemzet szupremáciáját és Magyarország integritását fenyegeti.

Mindezek a körülmények szorosra vonták a már 1877-ben kezdődő, a polgári demokratikus szabadságjogok kivívására irányuló együttműködést a Nemválasztók Pártjának vezetői és Helfy Ignác között, aki a lengyel forradalmárokkal, orosz emigránsokkal váltott levelekből napról napra értesült a forradalmi mozgalom újabb eredményeiről. 1879 tavaszán a magyar nyelvű munkáslap, a *Munkás-Heti-Krónika*-ból lett *Krónika* élére Kászonyi Dániel került, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc lelkes híve, aki elvbarátai közül talán a legközelebb állt a szocialista eszmékhez, s aki életének nagy részét emigrációban töltötte, így kiterjedt kapcsolatai voltak Európa forradalmi jellegű emigráns szervezeteivel.

Frankel arra törekedett, hogy a szocialista mozgalom kilépjen belső elszigeteltségéből, támogatókat nyerjen a leghaladóbb polgári párt bal-szárnyának soraiban. A Függetlenségi Párt demokratikus képviselői – Helfy Ignác, Simonyi Ernő és mások – hívei voltak a munkásosztály emancipációjának, támogatták a proletárok küzdelmét a szabad szervezkedésért, a politikai jogokért, a kedvezőbb anyagi és kulturális feltételekért. Parlamenti felszólalásaikkal, interpellációikkal egyengették a munkásszervezetek útját, olykor-olykor meghátrálásra kényszerítették az uralkodó köröket. E támogatásról lemondani hiba és könnyelműség lett volna.

A hibát Frankel nem az együttműködés megteremtésével, hanem azzal követte el, hogy olykor túl messze ment a szövetség érdekében hozott engedmények terén: szükségtelenül nagy lojalitást mutatott a Függetlenségi Párt iránt, s ezzel – gyakran sértve a proletárok szocialista és osztály-

öntudatát – szűkítette a Nemválasztók Pártjának befolyását a szervezett munkásság soraiban. Hibát követett el, amikor a *Krónika*-t Kászonyi kezébe adta: a lap hasábjain megjelenő cikkek, különösen azok, amelyek a szerkesztő tollából származtak, írójuk humanizmusa és szociális törekvései ellenére is távol álltak a szocialista felfogástól, a proletár osztályszemlélettől, s nem ritkán nacionalista nézeteket, nemzeti előítéleteket sugároztak. Különösen kirívó volt ez a németországi kivételes törvények éveiben: a proletárszolidaritás megnyilvánulásai helyett a lap hagyományos előítéleteket tükrözött a német szocialistákkal szemben, a német uralkodó körök iránt érzett ellenszenvet gyakran kiterjesztette a német proletárookra is. Az interpelláló függetlenségi képviselők iránti hálatüntetések – fáklyásmenet, üdvözlő-delegációk – sok szocialista munkásból váltottak ki ellenérzést. A legsúlyosabb hiba azonban az volt, hogy Frankel elvi engedményt is tett: lemondott arról, hogy a Függetlenségi Pártnak a nemzetiségi kérdésben tanúsított nacionalista türelmetlenségét bírálja.

Frankel e taktikai engedmények ellenére megmaradt internacionalistának és forradalmárnak – ezt az egész hazai működését végigkísérő illegális tevékenysége is bizonyítja. Frankel nemcsak Marxszal és Engelsszel állt levelező viszonyban, hanem a francia és a német proletármozgalom több vezetőjével is. A kivételes törvénnyel sújtott német szociáldemokrácia jelentős segítséget kapott a magyarországiaktól. Frankel és közvetlen munkatársai – Ihrlinger Antal, Kürschner Jakab – megszervezték a Budapestre menekültek támogatását: sok német szocialistát juttattak lakáshoz, élelemhez, ruhához, és munkát is szereztek számukra. A fővárosi pártnyomda több ezer példányban állított elő röpiratokat, szocialista nyomtatványokat, amelyeket Frankel leleményes módon, nem csekély kockázattal, titokban szállíttatott Németországba. 1880-ban a Magyarországon kiadott német nyelvű *Arbeiter-Wochen-Chronik*-ot kitiltották Németországból, majd rövidesen Ausztriából is. Frankel ekkor a lapot más és más címfejjel nyomtatta – így játszotta ki a hatóságok éberségét.

Az elért jelentős eredmények ellenére a 70-es évek végén megbomlott a szocialista mozgalom egysége. Az ellenzéki csoport élén Külföldi Viktor állt. Külföldi a 60-as évek végén kiemelkedő szerepet töltött be az Általános Munkásegyletben: jelentős szervező munkát, kiterjedt publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Szocialista volt, a marxi koncepciót azonban nem értette meg, eszméit sok bizonytalanság, tévedés, politikai lépéseit kalan-

dor szellem hatotta át. Úgy érezte, hogy ő hivatott a magyarországi munkásmozgalom vezetésére, egyéni ambícióit gyakran helyezte a munkásmozgalom általános érdekei fölé.

Külföldi Viktor és a szocialista munkásmozgalom többi vezetőjének pártszervezési alapelvei lényeges kérdésekben különböztek egymástól. Külföldi – 1870-ben az *Általános Munkás-Újság* hasábjain, 1871-ben az Általános Munkásegylet értelmiségi szekciójának az élén, majd 1873-ban a Magyarországi Munkáspárt titkáráként – arra törekedett, hogy a munkásság valamennyi irányzatát, csoportját – a szocialistákat és a kispolgári demokratákat, az internacionalistákat és a nemzeti elfogultság rabjait, a radikális módszerek híveit és a fontolva-haladókat – egyaránt a munkáspárt soraiba tömörítse. A sikertelen pártalakítási kísérletek láttán arra az elhatározásra jutott, hogy az Óbudai Általános Munkásegyletet fejleszti országos jellegű szervezetté.

Az Óbudai Általános Munkásegylet – amely Táncsics és Sassy támogatásával 1869 őszén alakult meg – főként Óbuda magyar származású munkásait tömörítette. A tagság zöme eszmeileg a parlamenti ellenzék befolyása alatt állt. Vezérelve volt, hogy tömörítse a mindeddig túlnyomóan szervezetlen magyar proletárokat, ezt a helyes törekvést azonban a német származású proletárok elleni nacionalista hangulatkeltés eszközeivel kísérelte meg érvényre juttatni. Külföldi Viktor nem volt nacionalista. Fontosnak tartotta a magyar munkások szocialista nevelését, szervezését, és sokat tett az addig csak német nyelven hozzáférhető szocialista irodalom magyarra fordítása, népszerűsítése érdekében. De mivel az Óbudai Általános Munkásegylet tagságára kívánt támaszkodni, tömegbázisának növelése érdekében nem határolta el magát a hibás, nacionalista szemlélettől. E magatartása miatt már 1875–76-ban szembekerült a *Munkás-Heti-Krónika* szerkesztő bizottságának tagjaival, különösen Ihrlinger Antallal. Külföldi megpróbálta saját oldalára állítani Frankelt, de ő helyesebbnek tartotta, ha a lapszerkesztőséggel működik együtt. A Külföldi szervezte ellenzék harca mindinkább személyi jelleget öltött, végül is Külföldit és híveit 1877-ben kizárták a Magyarországi Munkáspártból. Az ellenzék ekkor saját hetilapot adott ki, *Népszava* elnevezéssel, és a Nemválasztók Pártja megalakításának előkészületeivel egyidőben önálló párt létrehozására törekedett.

Néhány hónappal a Nemválasztók Pártjának megalakulása után, az 1878. június 9-én és 10-én tartott munkáskongresszuson megalakult a Magyarországi Munkáspárt is. A kongresszuson – amelyen főképpen a fővárosi szocialisták képviseltették magukat – több határozatot fogadtak el, amelyek részben a polgári demokratikus szabadságjogokat (születési és vagyoni előjogok eltörlése; általános, titkos választójog; egyesülési, gyülekezési és sajtószabadság stb.), részben gazdasági jellegű reformokat követeltek (10 órás munkaidő, minimális munkabér megállapítása, a nők és a férfiak egyenlő bérezése stb.).

A program lehetővé tette, hogy a párthoz a különféle szocialista nézeteket valló munkások egyaránt csatlakozzanak. A Magyarországi Munkáspárt főként a magyar munkásokat tömörítette, de soraiiban szép számmal voltak nem magyar proletárok is. Sokan léptek be a pártba olyan szocialisták is, akik a szakszervezeti munka és a gazdasági jellegű küzdelem elhanyagolása miatt kerültek szembe a Nemválasztók Pártjával.

A Magyarországi Munkáspárt tevékenysége a *Népszava* hasábjain folyó agitációs és pártszervező munkára, a szakegyleti mozgalom fejlesztésére, népgyűlések tartására terjedt ki. A párt tartózkodott a kormány bírálattól, ragaszkodott a feltétlen legális tevékenységhez – elzárkózott például a német szocialisták titkos támogatásától –, s gyakran hangot adott törvénytiszteletének. E magatartása miatt a Nemválasztók Pártja kormány-szocialista pártnak nevezte, vezetőit a kormány és a rendőrség ügynökeiként kezelte.

A két párt között egyre inkább kiéleződtek az ellentétek. Ez a szocialista mozgalom fejlődését mind jobban gátló helyzet arra ösztönözte a két párt tagságát, hogy siettesse a megegyezést és egyengesse az egyesülés útját. A két párt követelései hasonlóak voltak, ami lehetővé tette a megegyezést: 1880 januárjában – többrendbeli pártközi tanácskozások után – megállapodtak abban, hogy a Nemválasztók Pártja és a Magyarországi Munkáspárt szociáldemokrata párt néven egyesül, kongresszust hív egybe, közös programot és szervezeti szabályzatot fogad el. A megegyezés értelmében a közös párt magyar nyelvű lapja a *Népszava* lett, amely felvette a *Munkás-Heti-Krónika* (1879-től *Krónika*) számozását, a német nyelvű lap pedig az *Arbeiter-Wochen-Chronik* maradt.

A MAGYARORSZÁGI ÁLTALÁNOS
MUNKÁSPÁRT

Az országos munkáskongresszus 1880. május 16-án ült össze, 115 fővárosi és vidéki küldött részvételével. A belügyminiszter megtiltotta, hogy a két párt szociáldemokrata elnevezéssel egyesüljön, azt sem engedélyezte, hogy megvitassák és elfogadják a pártprogramot. Az egyesült párt így a Magyarországi Általános Munkáspárt nevet vette fel.

A Magyarországi Általános Munkáspárt programja, amelyet a pártsajtó közölt és az 1881-es II. kongresszus fogadott el, a nemzetközi és a hazai munkásmozgalom fejlődését tükrözi: alapvető megállapításai Marx és Engels eszméire támaszkodnak. Az első pont kimondja a föld és a termelőeszközök köztulajdonának szükségességét, ezzel a szocialista társadalom megteremtését tűzi ki a munkásmozgalom végső céljául. A kollektív tulajdon elvének programba foglalása – e követelést az I. Internacionálé 1868-as brüsszeli és 1869-es bázeli kongresszusa hosszú és kemény csatározás után fogadta el – nyílt hadüzenet volt a tőkés magántulajdonnak, egyértelmű és világos megvonása a polgári demokrácia és a szociáldemokrácia között húzódó választóvonalnak, ugyanakkor elhatárolta a pártot a munkásmozgalomban jelentkező anarchista, proudhonista és egyéb, az egyéni tulajdon elvét valló irányzatoktól is.

A program a szocialista mozgalom politikai, gazdasági és szociális követeléseit egyaránt magában foglalja. A politikai jellegű programpontok között szerepel az általános, titkos választójog, az egyesülési, gyülekezési jog, a sajtószabadság, az állandó hadsereg megszüntetése és a nép felfegyverzése, az állam és az egyház szétválasztása, az ingyenes közoktatás. A gazdasági követelések sorában megtalálhatók a 10 órás munkanap, a vasárnapi és az éjszakai munka korlátozása, a gyermek- és a női munka védelmét biztosító intézkedések. A szociális követelések a baleset elleni védelmet, a rokkantak segélyezését, a munkásbiztosítás kiterjesztését foglalják magukban.

A Magyarországi Általános Munkáspárt programjában nem kaptak helyet a Marx és Engels által gyakran bírált lassalleánus követelések, amelyeket a német szociáldemokrata pártnak az 1875. évi gothai kongresszuson elfogadott programja is tartalmazott (szabad népállam, állami hitellel támogatott termelő-társulatok). A bevezető egyik gyengéje, hogy

erőteljesen hangsúlyozza a munkáspárt törvényes jellegét. Bár ez elsősorban taktikai okból került a programba – a párt legalitásának védelmét szolgálta a növekvő kormányterror ellen –, egyben a későbbiekben káros következményekkel járó engedmény is volt azoknak a Külföldi Viktor munkáspártjában tömörült proletároknak, akik ellenezték az illegális jellegű tevékenységet. Feltehető, hogy a nemzeti érzelmű munkásellenzékre, illetve a Függetlenségi Párt egyes képviselőivel kialakított együttműködésre való tekintettel maradt ki a programból a szocialista mozgalom egyik sarkalatos tétele: a proletár nemzetköziség is.

Az alakuló kongresszust a szocialista munkásmozgalom fellendülése követte. 1880 tavaszán nagyarányú bérmozgalmak kezdődtek a fővárosban, amelyek közül kiemelkedik a több hétig tartó asztalosstrájk és a nyomdászok bérharca. Június végén megkezdődött a Magyarországi Általános Munkáspárt belső szervezetének kiépítése is. A vezetőség tagsági kártyát bocsátott ki, a tagdíjak befizetését pártadóbélyegekkel igazolták. A tagságot kislétszámú csoportokban tömörítették: „Az alakulást akként eszközlik – olvashatjuk egy rendőrügynöki jelentésben –, hogy a csoport alakításához tíz egyént vesznek, akik ha már együtt vannak, újból minden egyes tag tíz tagból álló csoportot alakít, s ez így megy tovább, anélkül azonban, hogy egy-egy tag mely csoportból való leszármazását ismerné.”⁵³ A csoportok vezetői közül választották ki az úgynevezett „szövetéségtanács” (pártválasztmány) tagjait, ők látták el a csoportvezetőket útmutatásokkal és számoltatták be működésükről.

A bérharcok fellángolása, a párt belső megerősödése, kapcsolatainak megszilárdulása a vidéki munkásegyletekkel és nem utolsósorban az az illegális sajtótevékenység, amely Németországba és Ausztriába irányult, arra ösztönözte a belügyminisztert, hogy korlátozza a szocialista mozgalom vezetőinek tevékenységét. 1880 júniusában házkutatást tartottak Frankel Leó, Ihrlinger Antal, Kürschner Jakab és mások lakásán, a pártlapok szerkesztőségében és több vidéki munkásszervezetben. Semmiféle olyan irat nem került elő, amelynek alapján eljárást lehetett volna indítani az Általános Munkáspárt vezetői ellen. A kormányközegek most a sajtóper eszközeihez folyamodtak: 1880 őszén egy Londonból érkezett antimilitarista röpirat közlése miatt pert indítottak Frankel Leó, az

⁵³ OL BM res. 1880–396.

Arbeiter-Wochen-Chronik szerkesztője ellen. Frankelt ezúttal sikerült elmarasztalni: másfel évi fogházzal és tetemes pénzbüntetéssel sújtották. 1881 tavaszán kezdte meg fogházbüntetését; a szocialista párt elvesztette legképzettebb és legaktívabb vezetőjét.

A Magyarországi Általános Munkáspárt irányítása Frankel bebörtönzése után közvetlen munkatársaira, Ihrlinger Antalra, Kürschner Jakabra és Csillag Zsigmondra hárult. Olyan időszakban vették át a vezetést, amikor a magyarorszáigival legszorosabb kapcsolatban álló ausztriai és a német munkásmozgalom sorait belső harcok zilálták szét, s a kormányok erőteljes hajszát indítottak a szocialista szervezetek ellen. A párt vezetése ebben a bonyolult helyzetben nagy felkészültséget, szilárd elvi állásfoglalást, ugyanakkor hajlékony taktikát követelt az irányítóktól.

A 70-es évek végén, a 80-as évek elején a kivételes törvények következményeként frakciókra bomlott a német szociáldemokrata párt. A Bebel és Liebknecht vezette többséggel szemben lépett fel a „szociál-forradalmárok” ellenzéki csoportja, amely az előbb Ausztriában, majd Németországban tevékenykedő, a szocialistaellenes törvény elől Londonba emigrált Johann Most vezetése alatt állt. Lapját, a *Freiheit*-et sokan olvasták és terjesztették az Osztrák–Magyar Monarchiában is. Most és csoportja eleinte marxista szellemben, forradalmi módon küzdött a kivételes törvény ellen, és a német szociáldemokrata párt vezetőinek kezdetben óvatos, mérsékelt politikáját bírálva a következetes osztályharcot hirdette, az illegális szervezkedés mielőbbi megindítását sürgette. A „szociál-forradalmárok” azonban a 80-as évek elején eltávolodtak a marxista eszméktől, az anarchizmus zsákutcájába tévedtek: tagadták a politikai harc szükségességét, elvetették a parlamentben folyó küzdelmet, a „tettek propagandáját” hirdették, anarchista jellegű merényleteket kezdeményeztek.

Az 1874-es neudörfli kongresszuson megalakult ausztriai szociáldemokrata párt egysége már 1876-ban megbomlott. A hatósági üldözések és az egymást követő munkásperek arra ösztönözték a párt vezetőit, hogy módosítsák a forradalmi jellegű programot, és jobban alkalmazkodjanak az osztrák kormányzat diktálta keretekhez. Ez az alkalmazkodó pártpolitika már 1878 áprilisában a cseh szociáldemokraták kiválásához vezetett, a 80-as évek fordulóján pedig ismét fellobbantotta a „radikális” és a „mérsékelt” irányzat közti eszmei harcot. A törvények kereteihez szigorúan

ragaszkodó „mésékeltek” és a német „szociál-forradalmárokhoz” hasonlóan forradalmi módszereket követelő „radikálisok” küzdelme évekig tartó pártszakadást eredményezett. A 80-as évek elején anarchista csoportok is alakultak Ausztriában, 1882–84 között több anarchista merényletre is sor került. 1884 januárjában – német mintára – az osztrák kormány is kivételes törvényt vezetett be Bécsben és Bécs környékén; a radikális szocialisták közül sokat kiutasítottak.

A magyarországi szocialista munkásmozgalom egysége sem bizonyult tartósnak. Mindazok a forradalmi érzelmű munkások, akik már a 70-es évek végén radikális alapról bírálták a Nemválasztók Pártjának politikáját és a Külföldi Viktor vezette Magyarországi Munkáspárthoz csatlakoztak, 1880 őszén ellenzékkbe vonultak. A csoport tagjai J. Most lapjának, a londoni *Freiheit*-nek forradalmi irányával rokonszenveztek és azt követően is kitartottak mellette, hogy a wydeni illegális pártkongresszuson, 1880 augusztusában J. Mostot a német szociáldemokrata párt kizárta tagjai közül.

A budapesti radikális pártellenzék vezetői között ott volt Práger Ármin szabósegéd, aki korábban az ausztriai szocialista mozgalomban fejtett ki aktív propaganda- és szervező tevékenységet és a radikális csoporthoz állt közel, Horváth János és Heckmann István cipészsegéd, a cipésszakegylet vezetői és két forradalmi érzelmű nyomdász: Rusz Mátyás és Schäffler Albin – az utóbbi Heckmann Istvánnal együtt az 1871–72-es hűtlenségi per vádlottja, az Internacionálé tagja.

1881 februárjában 11 ellenzéki szocialista levelet publikált a *Freiheit*-ben, ebben élesen bírálta a Magyarországi Általános Munkáspárt politikáját, főként a parlamenti ellenzékkal kiépített kapcsolatait és egyes vezetőknél – különösen Csillag Zsigmondnak – a kormánykörök iránt lojális, a radikális pártellenzékkal szemben viszont erőszakos magatartását. 1881 folyamán az ellentétek elmélyültek. Szeptemberben megalakult a radikális szocialista ellenzék központi irányító szerve, a végrehajtó bizottság, amely *Der Sozialist* címmel hetilapot adott ki (1882. január). Ezt követően több radikális hangú, német nyelvű lap látott napvilágot (*Der Kommunist*, *Volkswille*). 1883-ban jelent meg a *Radikal* és a szervezet magyar nyelvű lapja, a *Népakarát*, amelyet a fiatal Szalay András cipésmunkás szerkesztett. A radikálisok csoportja lassanként kiépítette illegális szervezetét, amely behálózta a fővárost és élénk – szintén illegális – kapcsolatot tar-

tott fenn az ausztriai radikális szocialistákkal. Az osztrák kivételes törvény bevezetését követően Budapest lett a radikálisok szervezeti központja. Itt jelentették meg az osztrák radikálisok lapját, a *Zukunft*-ot, röpcédulákat állítottak elő és illegálisan szállították Ausztriába. A kivételes állapot elrendelésekor kiutasított osztrák radikálisok is budapesti elvtársaiknál találtak menedékre.

A radikális szocialista ellenzékhez azok a forradalmi érzelmű munkások csatlakoztak, akik elégedetlenek voltak a Magyarországi Általános Munkáspárt mérsékelt taktikájával és osztályharcos, önálló munkáspolitikai kialakítását követelték. Úgy látták, hogy közel van a szocialista forradalom időpontja, a kormányzati terrornak rövidesen véget lehet vetni. A radikális munkássajtóban megjelent cikkek és a gyűléseken elfogadott határozatok azt mutatják, hogy a *Freiheit* magyarországi tábora a szocialista munkásmozgalom egyedüli feladatát a szocialista forradalomra való felkészülésben látta (forradalmi propaganda, illegális szervezkedés), haszonlatannak tartott minden olyan törekvést, amely a tőkés társadalmi rendszer politikai intézményeinek megreformálására irányul. A csoport tagjai a londoni *Freiheit* befolyására anarchista jellegű nézeteket is hangoztattak. Feltétlen érdemük azonban, hogy a proletár nemzetköziség elvéhez hűek maradtak, s a munkásság soraiban ébren tartották a forradalmi eszméket.

A Magyarországi Általános Munkáspárt vezetősége egyre inkább az ausztriai mérsékeltek politikáját követte. A kivételes törvények bevezetésének lehetőségétől megriadva, a párt vezetői szigorúan ragaszkodtak a kormány diktálta „törvényes keretek” betartásához. A legalitás védelmében arra törekedtek, hogy a szocialista munkásmozgalmat mind a kormány, mind a függetlenségi ellenzék szemében elfogadhatóvá, „szalonképessé” tegyék és így támogatásukat megszerezzék. Ennek a simulékony pártpolitikának Csillag Zsigmond volt a kezdeményezője és a hangadója.

1882-ben a németországi kivételes törvény új szakasza kezdődött, amelyet a kortársak találóan a „milde Praxis” (enyhe gyakorlat) elnevezéssel illettek. A császár trónbeszédében szociális reformokat ígért. A szociáldemokraták üldözése ugyan nem maradt abba, a kivételes törvény hatályát sem függesztették fel, de a megtorló akciók ritkultak, a terror ereje is csökkent. A magyar parlamenti képviselők egy csoportja figyelemre méltónak, követendőnek tartotta a német példát. Apponyi Albert 1882-ben a parlament ülésén a munkáskérdésről szólva hangoztatta, hogy nem árt,

ha az állam szekerét megkenik néhány „szocialisztikus olajcseppel”. Csillag Zsigmond, Ihrlinger Antal és Kürschner Jakab, a párt három kiemelkedő vezetője kihallgatásra jelentkezett Apponyinál és támogatását kérte. Ezen a találkozón hangzottak el az elvhűség és proletár öntudat elemi követelményeit negligáló szavak: „az általuk képviselt párt, amely magát »Magyarországi Munkáspártnak« nevezi, semminemű internacionális összeköttetésekkel nem bír, hanem tisztán magyar hazafias alapon áll, és törekvéseinek megvalósítását a magyar állampolgári kötelességek és jogok körén belül keresi.”⁵⁴

A „magyar hazafias alapra” való hivatkozást nemcsak pillanatnyi taktikai megfontolás sugalmazta. 1884 elején egy pártvezetőségi ülésen Csillag Zsigmond a követendő párttaktika alapelveit a következőkben foglalta össze: „ha a Magyarországi Általános Munkáspárt nem akarja pillanatok alatt elveszíteni a talajt lába alól, akkor soha nem szabad bizonyos, a magyarországi közvéleményt zsarnoki módon uraló nézetekkel, szimpátiákkal és antipátiákkal, sőt még bizonyos tévedésekkel és zagyvaságokkal sem nyílt, vagy éppen ellenséges ellentétbe kerülnie. Minden magyarországi szocialistának – legyenek saját nézetei egészen mások is – »testestül-lelkeztül jó magyar«-ként kell viselkednie.”⁵⁵ Az általános alapelvekből Csillag Zsigmond két konkrét következtetést vont le: a magyarországi szocialistáknak ki kell állniuk a „magyar állameszme”, azaz a magyar szupremácia mellett, és támogatniuk kell az Oroszország ellen készülő háborút. Nem véletlen, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetősége éppen a proletár internacionalizmus elvéből engedett: ez volt az a pont, amely a demokratikus érzelmű, de nacionalista beállítottságú függetlenségi ellenzéket a szocialista munkásmozgalommal mindig is a legélesebben szembeállította.

Miközben a pártvezetőség arra törekedett, hogy bázisát a polgári ellenzék irányába tágítsa, a munkásmozgalom radikális szárnyától elhatárolódott: nem érzett szolidaritást azokkal a munkásokkal, akik – bár az övéktől eltérő eszközökkel – a tőkés társadalom ellen harcoltak. A radikális szocialistákkal a mérsékelték csoportja nem vitatkozott – anarchistáknak

⁵⁴ RÉVÉSZ MIHÁLY, A Népszava negyven esztendeje. A mi jubileumunk. Főljegyzések a magyar munkásmozgalom történetéből. *Népszava*, 1912. december 25.

⁵⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Informationsbureau, 1884–619.

bélyegezte őket, nem törődve azzal, hogy így maga játssza őket a rendőrség kezére. Egy kihallgatás alkalmával Ihrlinger és Kürschner a főügyész előtt tagadta meg a közösséget a radikális szocialistákkal. Mint mondták: „Ők a munkások »békepártjának« a tagjai, ők a munkásosztály sorának javítását »békés, törvényhozási úton« sürgetik és óhajtják létesíteni, eltérőleg az újabban erélyesen szervezkedő anarchistáktól és nemzetközi forradalmi munkáspárttól, mely ellen éppen ők küzdenek legelszántabban, legsikeresebben.”⁵⁶

A radikális szocialista csoport működésének végül is a kormány vetett véget. 1884 márciusában 36 radikális szocialistát letartóztattak, közöttük a betegágyából elhurcolt Szalay Andrást is, aki rövidesen meghalt a rabkórházban. A vezetők letartóztatásával a radikális csoport szétszóródott, hívei azonban – többségük vidéken, ahová kitoloncolták őket – tovább folytatták a forradalmi eszmék terjesztését.

A Magyarországi Általános Munkáspárt tevékenységét a súlyos hibák mellett eredményes akciók is jellemezték. Több népgyűlést tartottak, amelyek közül a Bosznia–Hercegovina tervezett annektálása és a katonai javaslatok ellen tiltakozó gyűlések emelkednek ki. A vezetőség petíciós akciót kezdeményezett a vasárnapi törvényes munkaszünet érdekében, kérvényt nyújtott be a parlamenthez a 10 órás napi munkaidő törvénybe iktatásáért, a balesetbiztosításért, a gyári törvényekért, valamint újra meg újra az általános választójogért. Ahhoz azonban, hogy az akciókat tömegmozgalmakkal támassza alá, nem volt elég befolyása és szervezeti ereje, a kérvények így nem vezettek a kívánt eredményre. A politikai küzdelem ennek ellenére sem volt haszontalan: hozzájárult a munkásság politikai neveléséhez, felvilágosításához.

A 80-as évek nem túl gyakori gazdasági harcaiban a kis- és középiparban foglalkoztatott munkások mellett mind nagyobb szerep jutott a nagyipari munkások megmozdulásainak. Az egyik legnagyobb sztrájk a Duna-gőzhajózási Társaság Pécs-vidéki szénbányáiban robbant ki 1882-ben, ahol több mint kétezer bányász szüntette be a munkát, béremelést követelve. A sztrájkot csak katonaság felvonultatásával, a bányászokkal folytatott közelharcban tudták leverni.

A sztrájkmozgalmak nagyobb mérvű kibontakozását a szervezethez

⁵⁶ OL BM res. 1884–1223.

alacsony foka, a pártvezetés ösztönzésének elmaradása is akadályozta. A mozgalmak kiterjedésének gátat vetett a rendőrség meg a helyi közigazgatási szervek közbelépése, a sztrájkolók megbüntetése, kitoloncolása, a gyűjtés megtiltása. Az üldöztetésektől tartva a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetősége szívesebben indított harcot a munkásság helyzetének törvényhozási úton történő javításáért. A népgyűléseken és a sajtóban egyaránt napirenden tartotta a gyári törvényhozás ügyét: követelte az üzemi védőberendezések alkalmazását, a gyárfelügyelői intézmény életbe léptetését munkásfelügyelet mellett, a betegség, baleset és rokkantság esetére szóló, kötelező biztosítást. Ezek a kérdések szerepeltek a Magyarországi Általános Munkáspárt 1887. évi III. kongresszusán is.

A 80-as években a kormánysszervek – különösen vidéken – sok akadályt gördítettek a munkásmozgalom útjába. A Magyarországi Általános Munkáspárt vezetősége azonban a meglevő lehetőségeket sem tudta kihasználni. A tízes csoportokra épülő, centralizált szervezet továbbfejlesztése Frankel bebörtönzése után abbamaradt. A vezetőség a párt szervezeti bázisát mindinkább a Betegpénztárban látta, annak befolyását kívánta kiterjeszteni. Ezen a téren mutatkozott is eredmény: a Betegpénztár taglétszáma az 1880. évi 16 352 főről 1889-re 51 895 főre emelkedett. Ehhez jelentős mértékben hozzájárult a kisebb, csak segélyezéssel foglalkozó szakmai egyletek csatlakozása is.

A szocialista munkásmozgalom stagnációja a 80-as évek derekán ismét ellenzéki csoport szerveződéséhez vezetett. Az új ellenzék élén Engelmann Pál bádogosmunkás állott. Pesten született, tanulóéveit külföldön töltötte. Húszesztendős korában, 1874-ben Németországban dolgozott, ott csatlakozott a szociáldemokrata párthoz. Ettől az időtől kezdve vallotta és terjesztette Marx és Engels eszméit. A kivételes törvények első, nehéz éveit Bajorországban küzdötte végig, egyike volt azoknak, akik illegális pártszervezet megteremtésén fáradoztak. Amikor Németországot el kellett hagynia, Ausztriában dolgozott tovább, ott is a radikális táborhoz csatlakozott. Nemcsak a szervező munkában, hanem a szocialista publicisztikában is találkozunk nevével: elméleti-közgazdasági cikkei a grazi *Arbeit*-ben jelentek meg. 1884-ben mint „veszélyes radikális szocialistát” kiutasították Ausztria területéről. Ekkor tért haza, és itthon folytatta tovább a küzdelmet a szociáldemokrata tömegmozgalom megteremtéséért.

Az újabb radikális irányú pártellenzék tagjai az 1885-ben alakított, a szakmai szervezetek összefogására létrehozott Budapesti Munkáskörben tevékenykedtek. Bírálták a *Népszava* és az *Arbeiter-Wochen-Chronik* alacsony színvonalát, a pártvezetőség mérsékelt politikáját, tehetetlenségét. Az ausztriai szociáldemokrácia egyesítésén fáradozó Victor Adler lapja, a *Gleichheit* támogatta a magyarországi radikálisok törekvéseit, és különösen a Magyarországon rendkívül fontos agrárkérdés elhanyagolása miatt bírálta az Általános Munkáspárt vezetőit. A párt általános politikájáról szólva joggal állapította meg a lap: „Az ő szocializmusuk mérsékelt, színtelen árnyalat, hasonló ahhoz, amely a hetvenes évek elején a Lajtán innen is uralkodott.”⁵⁷

A II. INTERNACIONÁLÉ MEGALAKULÁSA ÉS A MAGYARORSZÁGI MUNKÁSMOZGALOM

A 80-as évek végén a magyarországi szocialista munkásmozgalom nagymértékben elmaradt a nemzetközi munkásmozgalom fejlettségi foka mögött. A németországi szociáldemokrata párt a kivételes törvények ellenére megizmosodott, a szocialista eszmék széles körben terjedtek. Egyre nagyobb eredménnyel keresték a tömegmozgalom kibontakoztatásának lehetőségeit a szomszédos Ausztria proletariátusának vezetői is. Victor Adler kezdeményezésére és irányításával megindultak az egyesülési tárgyalások a mérsékelték és a radikálisok vezetői között. 1888 decemberében sor került az ausztriai szociáldemokrácia hainfeldi egyesítő kongresszusára, amely véget vetett a pártszakadásnak, egységes, marxista programot fogadott el, és hozzáfogott a szociáldemokrata tömegmozgalom kiszélesítéséhez.

De nemcsak Németország és Ausztria munkáspártjai szilárdultak meg a 80-as évek végére, hanem Európa szinte valamennyi országában létrejöttek a szociáldemokrata pártok, megerősödött a szocialista tömegmozgalom. A kormányköröket és az uralkodó osztályokat egyre elevenebben foglalkoztatta a munkáskérdés. Németországban, Franciaországban és másutt is lassanként az a belátás kerekedett felül, hogy az erőszakpolitikát a „szociálpolitika” jelszavával kell felváltani.

⁵⁷ *Gleichheit* (Wien), 1887. május 7.

Németországban II. Vilmos császár képviselte ezt az irányt, amelyet 1888-tól, trónra lépésének időpontjától kezdve Bismarck kancellárral is próbált elfogadtatni. Az erőszakpolitika háttérbe szorításától, a szociális reformok, az engedmények politikájától a császár a szociáldemokrata mozgalom csődjét, a kormány bázisának megszilárdulását remélte.

Az új „liberális” munkáspolitikát rövidesen a Monarchiában is éreztette hatását. Taaffe ugyan továbbra is az erőszakpolitika alkalmazását tartotta a legcélravezetőbbnek és 1889-ben újabb, a korábbinál szélesebb alapokra helyezett kivételes törvény bevezetését javasolta, törekvéseivel azonban magára maradt. A 80-as évek végén az osztrák kormány szakított a terror eszközeinek kizárólagos alkalmazásával, szintén „liberális” vágányra tért. Az osztrák kormánykörök a reformpolitika előtérbe állítása mellett döntöttek, és tudomásul vették Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának legális megalakulását.

A 80-as évek végén a vezető európai országok kormányai mindenütt munkásvédő reformok bevezetéséről tárgyaltak. A reformok egységes megalkotását célozta a Bernbe összehívott nemzetközi munkásvédő konferencia is, amelyet 1889 elején vettek tervbe. Időközben azonban II. Vilmos német császár magához ragadta a kezdeményezést. A konferencia székhelyét Berlinbe tették át, időpontját 1890 májusára helyezték. Az értekezletnek hangsúlyozott célja volt, hogy a reformok bevezetésével elejét vegyék a munkásság „túlzó követeléseinek”.

Az enyhülés, amely a szociáldemokrata mozgalom megizmosodásának következménye volt, lehetővé tette a szociáldemokrata pártok új, nemzetközi szervezetének, az új Internacionálénak az összehívását. 1889. július 14-én, a francia polgári forradalom századik évfordulóján ült össze Párizsban a világ szocialista munkásainak a parlamentje, a II. Internacionálé alakuló kongresszusa. A tanácskozásokon a küldöttek hitet tettek a marxizmus eszméi mellett, s meghatározták azokat a feladatokat, amelyek a szocialista forradalomra való felkészülés elkövetkező, hosszabb időszakában a szociáldemokrata pártok előtt álltak.

A kongresszus szóinkai a politikai hatalom meghódításában, a termelő eszközök köztulajdonba vételében jelölték meg a szociáldemokrata mozgalom végső célját. Hangsúlyozták, hogy a közeli célokért folyó harc is megköveteli a pártok megerősítését, a nemzetközi kapcsolatok újrafelvételét és megszilárdítását. Ezt szolgálta május elsejének nemzetközi prole-

tárünneppé való nyilvánítása is, amelyről a kongresszus határozatot hozott. A szociáldemokrata pártok előtt álló legfontosabb feladatnak a munkásosztály szervezését, politikai és gazdasági részharcainak vezetését tekintették. A politikai küzdelemnek az általános választójog és egyéb demokratikus követelések kivívása mellett elsősorban arra kell irányulnia – hangsúlyozták a kongresszuson –, hogy az uralkodó köröket minél hatékosabb munkásvédő törvények alkotására kényszerítsék, olyanokra, amelyek valóban a munkások érdekeit szolgálják. A kongresszus összeállította, pontokba foglalta a szociálpolitikai követeléseket.

A párizsi kongresszus határozatai a Magyarországi Általános Munkáspártnak is irányt mutattak. A magyarországi munkásmozgalom egyik legfontosabb feladatára mutatott rá a kongresszus, amikor a szociáldemokrata pártok tömegpárttá fejlesztését szorgalmazta. Sem a polgári demokratikus szabadságjogokért, sem pedig a munkásvédő törvényekért nem lehetett eredményes harcot vívni aktív tömegmozgalom megteremtése nélkül. Az Internacionálé vezetősége közvetlenül is támogatta a párt újjászervezésére irányuló erőfeszítéseket. A Magyarországi Általános Munkáspártot a párizsi kongresszuson Frankel Leó és Ihrlinger Antal képviselte. A radikális pártellenzék szintén hallatta szavát: küldötte, Julius Popp, a bécsi cipészegylet vezetője, az ausztriai szociáldemokrata párt egyik irányítója hozzászólásában rámutatott a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetőinek megalkuvó politikájára, és kétségbe vonta Ihrlinger Antalnak a mozgalom egészséges fejlődését bizonygató, a kongresszuson elhangzott szavait.

Frankel Leó 1883-ban elhagyta Magyarországot, majd több évi bécsi tartózkodás után ismét Párizsban telepedett le. Élete végéig figyelemmel kísérte a Magyarországi Általános Munkáspárt tevékenységét. 1889 áprilisában Budapesten járt; útja összefüggött a II. Internacionálé alakuló kongresszusának előkészítő munkálataival. E látogatásnak nagy szerep jutott abban, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt ismét kapcsolatot teremtett a nemzetközi munkásmozgalommal, és a II. Internacionálé megalakulását hírül adó kiáltvány aláírói között szerepelhetett. Frankel már ekkor sürgette a pártvezetés megjavítását, főként a szocialista eszmék erőteljesebb terjesztését. A párizsi kongresszuson Ihrlinger és Popp között lezajlott vita szintén arról győzte meg, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetőségét a hazai radikális ellenzék bevonásával meg

kell erősíteni. Véleményét az Internacionálé vezérkarának több tagja osztotta: Victor Adler, aki szintén szoros kapcsolatban állt a radikális csoporttal és Wilhelm Liebknecht, a német szociáldemokrata párt egyik vezetője, akit Engelmann levél útján több ízben is tájékoztatott a magyarországi munkásmozgalom fejlődését akadályozó problémákról. Azt javasolták, hogy Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának vezetői támogassák az Általános Munkáspárt újjászervezésére irányuló erőfeszítéseket.

Az ausztriai szociáldemokraták közreműködését a magyarországi mozgalom fejlődésének útjában álló akadályok elhárításában nemcsak az indokolta, hogy Victor Adler ismerte legjobban a magyarországi párt helyzetét, hogy ő teremtette meg az ausztriai szociáldemokrata mozgalom egységét, hanem az a fontos feladat is, amelyet a munkásvédő törvényhozás tűzött napirendre. Ismét létre kellett hozni azt a szoros akcióegységet, amely a 70-es évek elején jellemezte Ausztria–Magyarország munkásmozgalmát, s amely később, részben az ausztriai mozgalomban zajló heves belső viták, részben a Magyarországi Általános Munkáspárt vezetőinek hibás politikája miatt megbomlott. Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának vezetői jól látták, hogy a Monarchia két országrészében a proletariátusnak egységesen kell fellépnie, együttes erővel kell a szociális reformokat kikényszerítenie.

A magyarországi szociáldemokrata tömegmozgalom kibontakoztatásának módjairól, az ausztriai és a magyarországi szocialisták együttműködéséről tanácskozott az az 1889. szeptember 15-én, Pozsonyban tartott értekezlet, amelyen mindkét párt vezetősége részt vett. Az elfogadott határozat kimondta, hogy a legfontosabb feladatnak a Magyarországi Általános Munkáspárt olyan önálló, a polgári pártok befolyásától független, szociáldemokrata tömegpárttá fejlesztését tartja, amely a II. Internacionálé párizsi kongresszusán megfogalmazott célok érdekében küzd, tömörítve soraiban Magyarország valamennyi szervezett proletárját. Ezért szorgalmazták a pártsajtó megreformálását, azt javasolva, hogy a lapok élére magas képzettségű, függetlenített szerkesztőt állítsanak. Az ausztriai és a magyarországi munkásmozgalom együttműködése végett a két pártvezetőség közös javaslatot dolgozott ki, amelyet a május elsejei ünnep résztvevői elé kívántak terjeszteni elfogadásra. Megállapodtak abban, hogy a határozatot a két munkáspárt egyidőben terjeszti saját kormánya elé, kérve, hogy azt a nemzetközi munkásvédő törvényhozás tárgyában

összeülő tanácskozás alapelveként kezeljék. A pozsonyi értekezleten személyi javaslat is elhangzott: Victor Adler azt indítványozta, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt és a radikális pártellenzék egyesítésének előkészítése érdekében vonják be Engelmann Pált is a vezetőség munkájába.

A pozsonyi értekezletet – szeptember 21-én és október 13-án – a szakmai szervezetek, az ellenzék vezetői és a pártvezetőség budapesti tanácskozásai követték. Itt indították el azt a kitartó, lelkes munkát, amelyre a szervezett munkásság legjobbjai a szocialista tömegpárt kibontakoztatása érdekében vállalkoztak.

A tanácskozásokon a pártvezetőség és a pártlapok szerkesztő bizottságának tagjaiból bizottságot választottak a Magyarországi Általános Munkáspárt irányítására. A párt vezetőjét, Ihrlinger Antalt, aki a lapokat is szerkesztette, megfosztották addig viselt valamennyi funkciójától, és a lapok élére Stern Simont, a fiatal, világot járt szocialista tanítót, a radikális ellenzék egyik erősségét választották. A bizottságnak Engelmann Pál is tagja lett. Határozatot hoztak a munkásság szakmai szervezeteinek centralizálásáról, a pártlapok terjedelmének növeléséről, a szociáldemokrata politikai napilap előkészítéséről. Ezen az értekezleten vetődött fel először a pártkongresszus összehívásának a terve is.

KÜZDELEM A MARXISTA MUNKÁSPÁRTÉRT

Az 1889. őszi értekezletek után újult erővel, nagy lendülettel indult meg a pártépítő munka. Mindenekelőtt a pártsajtó fejlesztése, a lapok színvonalának emelése érdekében fejtettek ki erőfeszítéseket. Az anyagi nehézségek ellenére sikerült elérniük, hogy október 20-ától a még mindig csak hetilapként kiadott *Népszava* megnagyobbított alakban jelenjen meg, habár csak négy oldal terjedelemben. Az Ihrlinger vezetése idején eladódott pártnyomdát is átszervezték, megerősítették.

Az új vezetőség – ahogyan ezt a pártlapok cikkei tükrözik – szakított a Magyarországi Általános Munkáspárt korábbi irányával, amely a szociáldemokrata alapelvek feladása árán a függetlenségi párti befolyás alatt álló, kispolgári erők megnyerését célozta. Nyíltan hangoztatták a szociáldemokrata munkásmozgalom nemzetközi jellegét – támaszra találva a II. Internacionáléban – és különállását a vagyonos osztályok minden

magyarországi pártjától. A párt vezetői állást foglaltak a Függetlenségi Párt által teremtett és korlátlanul szított Kossuth-kultusz ellen. Rámutattak, hogy a függetlenségi ellenzék 1848 demokratikus és forradalmi eszméit már régen elvetette, az ország függetlenségéért sem harcol, s a nemzeti jelszavakat arra használja fel, hogy a munkásosztály figyelmét elterelje az osztályérdekeiért indított küzdelemtől. A Kossuth-kultusz valódi célja – írta a *Népszava* – nem egyéb, mint a burzsoázia és a proletariátus érdekazonosságának bizonyítása, az osztályharc erejének tompítása. A proletároknak nem a hazai burzsoázia, hanem a világ valamennyi munkása a szövetségese abban a harcban, amelyet a tőkés világrend megdöntéséért indított.

A pártvezetőség szilárd internacionalizmusára a hatóságok érzékenyen reagáltak. A budapesti rendőrfőkapitánynak a belügyminiszterhez küldött jelentése hangsúlyozza, hogy a párt vezetői „minden nemzeti és hazafiúi tradícióval törve, magukat a kosmopolita, nemzetet, hazafiságot megtagadó socialismus karjaiba vetették”. Politikájuk fogadtatásáról pedig ezt állapítja meg: „Valóban bámulatos, hogy sajtójuk ezen működése mennyire mértékezte meg már eddig is munkásköreinket, melyek túlnyomó nagy része ma már minden tradicionális érzületből kivetkőzve egyébről, mint az internationalis socialismus tanairól még hallani sem akar”.⁵⁸

A függetlenségi párti orientáció megszüntetésével egyidőben a pártvezetőség megkezdte a városi és a falusi proletártömegek szervezését. Okulva a 80-as évek sikertelenségein, új módszereket keresett a párt tömegbefolyásának növelésére. Azon az úton indult el célja megvalósítása felé, amelyet Engels javasolt 1890 elején az amerikai szocialistáknak: „Tehát trade-unionokkal kell kezdeni, ha tömegmozgalmat akarunk belőle, és minden további lépést egy vereséggel kell rájuk kényszeríteni.”⁵⁹

1889 őszétől az egyoldalú és sikertelen politikai harcokra szólító felhívások helyett a pártvezetőség a tőke és a munka alapvető ellentétét állította középpontba, hogy ezzel a munkásokat bérmozgalmak kezdeményezésére sarkallja. A bérmozgalmak, a sztrájkok pedig hasznos eszköznek bizonyultak arra, hogy a munkásságot a szervezkedés fontosságáról meggyőzzék.

⁵⁸ OL BM res. 1892–903.

⁵⁹ MARX–ENGELS, A szakszervezetekről. Bp. 1956. 201.

A pártvezetőség felvilágosító munkája nagymértékben hozzájárult a gazdasági harc fellángolásához. A bérmozgalmak és sztrájkok 1890-ben tömegmértékűvé váltak: főként béremelésért, a munkaidő megrövidítésért, a munkarend megjavításáért folytak. Az ipari munkások mellett sztrájkba léptek a bányászok is. 1878 és 1887 között mindössze 15 sztrájk-ról tudunk. 1889-ben 4, 1890-ben viszont már 30 volt a fővárosi és a vidéki proletárok sztrájkjainak, bérmozgalmainak a száma.

Az 1890. évi sztrájkok, amelyek különösen a május elsejei ünnepek után szaporodtak, elsősorban a fővárosi munkások mozgalmai voltak, vidéken csupán 6 sztrájkot vívtak meg. A fővárosi mozgalmak közül kiemelkedtek a gyáripari sztrájkok: az Állami Gépgyár, az Óbudai Hajógyár, az Újpesti Bőrgyár és a Jutagyár munkásainak sztrájkjai. A vidéki munkabeszüntetések közül a dognácska–moravica–vaskői bányamunkások bérharca volt jelentős.

A magyarországi munkásmozgalom fejlődése, a párt tömegbefolyásának növelése szempontjából fontos feladat volt a szakszervezeti mozgalom megerősítése és továbbfejlesztése. Arra törekedtek, hogy mind a régi szervezeteket, mind pedig az újonnan létrehozottakat modern, szocialista szakszervezetekké fejlesszék, amelyek tömörítik az addig közömbös munkásokat, biztosítják szocialista szellemű nevelésüket, irányítják, szervezik a gazdasági harcot, és a munkásokat elvezetik a párthoz.

A Magyarországi Általános Munkáspárt vezetői már 1889 októberében rávilágítottak, hogy a párt agitációja eddig azért nem vezetett a kívánt eredményre, mert „a munkásokkal nem volt közvetlen érintkezés, és ennek hiányában állítottak fel politikai és közgazdasági követelések”.⁶⁰ E felismerés alapján a pártvezetőség tagjai – különösen Engelmann Pál és Jászai Samu, akit 1890 elején vontak be a vezetésbe – nagy munkát fejtettek ki az addig még szervezetlen szakmák szakegyesületeinek létrehozására. Segítettek az alapszabályok kidolgozásában, részt vettek, előadásokat tartottak a szakgyűléseken. Engelmann Pál 1890 júniusában röpiratot adott ki a szakszervezeti mozgalom fejlesztésének elősegítésére a szakegyesületek feladatairól.

A helyi szervezetek létrehozása mellett a szervező munka országos szakszervezetek alakítására irányult. 1890 folyamán jött létre a Magyar-

⁶⁰ Néhány szó a szakegyesületekről. *Népszava*, 1889. október 20.

országi Vasöntők Szakegyelete, a Magyarországi Bádógosmunkások, Lég-szesz- és Vízvezetékszerelők Szakegyelete, valamint a Magyarországi Kőfaragók Szövetsége. Ez utóbbi szaklapot is adott ki: 1890 áprilisában jelent meg *A kőfaragó*, Jászhai Samu szerkesztésében.

A párt vezetői már 1889 novemberében hozzáfogtak a május elseji nemzetközi munkásünnep előkészítéséhez. Az ünnep központi jelszava a 8 órás munkaidő, a vasárnapi munkaszünet és más szociálpolitikai reformok kiharcolása volt. A fővárosban és a nagyobb vidéki városokban munkásgyűléseket hívtak egybe, amelyeken megmagyarázták a követelések jelentőségét.

A rendőrség preventív intézkedései és kellemetlenkedései ellenére az első május elseji proletárünnep impozáns tüntetéssé vált: több mint 60 ezer ember vonult ki a Városligetbe. A nagygyűlés szónokai – dr. Csillag Zsigmond, Kürschner Jakab, Engelmann Pál és Till József – a munkásvédő törvényekért folyó harcra és fokozottabb szervezkedésre szólították fel a gyűlés résztvevőit. Az összesereglett munkások a II. Internacionálé párizsi kongresszusán elfogadott határozat szellemében munkásvédő törvényeket követeltek, s elfogadták az ausztriai szocialistákkal közösen, a pozsonyi értekezleten fogalmazott határozatot. Kimondották, hogy a párizsi kongresszus követeléseit az országgyűlés elé terjesztik.

A május elseji tüntetés nem korlátozódott a fővárosra. A főbb ipari központokban is gyűléseket tartottak: a tüntető menetben együtt haladtak a magyar, a német, a román, a szlovák és a szerb munkások. Az ünnep sikere jelezte, hogy a Magyarországi Általános Munkáspárt tömegbázisa rövid idő alatt kiszélesedett. A párt vidéki kapcsolatai megerősödtek, a szocialista eszmék gyorsan terjedtek falun, az agrárproletariátus és a szegényparaszttság soraiban is. A 80-as évek végén a pártvezetőség már megkezdte a falusi szervező munkát. 1889-ben Dömsödön földmunkásszervezet alakult. Tudunk arról is, hogy Orosházán ismerték, olvasták a párt lapját, a *Népszavát*. 1890-ben újabb földmunkásszervezetek alakultak: előbb Orosházán szervezték meg az olvasókört, majd Csorváson is létrejött a szocialista földmunkásszervezet.

A május elseji nemzetközi proletárünnep sikere még szorosabbra fűzte a magyarországi és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolatait. A pártvezetőség érintkezésbe lépett a nemzetközi munkásmozgalom több vezetőjével. Engelmann Pál levélben kereste fel Friedrich Engelst, az ekkor

már idős forradalmárt, tájékoztatta a magyarországi munkásmozgalom fejlődéséről, és egyúttal kifejezte iránta érzett tiszteletét és nagyrabecsülését. „Ez alkalommal – írta 1890. június 7-én kelt levelében – nem akarok lemondani arról, hogy néhány szóban összefoglaljam azt az érzést, amely engem tizenhat éve mind fokozottabb mértékben áthat, s kifejezem azt a szeretetteljes tiszteletet, amelyet minden becsületes szociáldemokrata Ön iránt, tanítónk, mesterünk iránt érez.”⁶¹

Tíz évi stagnálás után a munkásmozgalom gyors fejlődésnek indult. A pártvezetőség elfogadta a II. Internacionálé elméleti és taktikai irányvonalát, szakított a régi hibákkal, sikerrel kezdte meg a tömegpárt kiépítésének nehéz munkáját. 1890 őszén időszerűvé vált a pártkongresszus összehívása. A kongresszusnak az volt a feladata, hogy hivatalosan is jóváhagyja a pártvezetőség tevékenységét, és új program elfogadásával a pártot az addiginál szilárdabb, marxista elvi alapra helyezze. A kezdeti nehézségek után a szocialisták küldötteinek kellett kidolgozniuk a szocialista munkásmozgalom taktikáját. Hírül kellett adni az egész ország proletárságának, hogy a hatósági zaklatások, a belső viszály ellenére is él és fejlődik a magyarországi munkásmozgalom, a munkáspárt soraiba hívja mindazokat, akik készek résztvenni a szocialista jövő kiharcolásának sok áldozatot követelő munkájában. De adós volt a magyarországi munkáspárt a nemzetközi munkásmozgalomnak is: ha cselekedeteivel már bebizonyította, formailag is ki kellett mondania, hogy a II. Internacionáléhoz tartozónak tekinti magát és elnevezésével is csatlakozik a nemzetközi szociáldemokrácia táborához.

A kongresszust nem a Magyarországi Általános Munkáspárt IV. kongresszusaként, hanem a „magyarországi szociáldemokratikus munkáspárt nyilvános pártgyűléseként” hívták össze. A szocialista eszméket valló szervezett munkások már 1878-ban és 1880-ban is szociáldemokrata elnevezéssel akarták megalakítani pártjukat. A kísérlet tehát nem volt új. Nem a 70-es–80-as évek szociáldemokrata munkásain múltott, hogy pártjukat nem nevezhették annak, aminek szánták: szociáldemokrata pártnak. De abban, hogy 1890-ben ismét kísérletet tettek a párt szociáldemokrata

⁶¹ PI Archívum. 676. f. 1/4 6e. Magyarul lásd: S. VINCZE EDIT, Engelmann Pál két, eddig ismeretlen levele Engels Frigyeshez. *Párttörténeti Közlemények*, 1958. 4. sz. 166.

elnevezésére, nemcsak a régi törekvés nyilvánult meg, hanem az a szándék is, hogy a névcserével is kifejezzék a változást, amely a Magyarországi Általános Munkáspártban végbement: a párt belső tartalmában, eszméiben, nézeteiben, gyakorlatában, nemzetköziségében valóban szociáldemokrata párttá változott.

A kongresszus összehívását a pártvezetőség már 1889 őszén elhatározta, de mégsem kerülhetett rá előbb sor. A május elsejei nagy munkásünnep előkészítése lekötötte a vezetőség minden erejét. Mivel arra törekedtek, hogy a kongresszuson a vidéki városok, sőt a falvak lakossága is minél nagyobb számban képviseltesse magát, agitációs körutak váltak szükségessé. Ezek lebonyolítására sem kerülhetett sor május elseje előtt.

A belső okok mellett a kongresszus időpontjának megállapításánál egyéb, politikai körülmények is közrejátszottak. A munkásmozgalommal szemben alkalmazott nemzetközi kormánypolitikának már említett változása 1890-ben újabb enyhülést eredményezett. 1890 tavaszán távozott Bismarck, s ezzel egyidőben Tisza Kálmán kormánya is megbukott. Berlinben 1890 májusában megtartották a nemzetközi munkásvédő konferenciát, amely ugyan kézzelfogható eredményeket nem hozott, de elvben elfogadta a szociálpolitika szükségességét, s a kormányokat munkásvédő törvények alkotására készítette. Bár a Tisza-kormányt felváltó Szapáry-kormány munkáspolitikájának lényege alig változott, Magyarországon is sor került néhány olyan munkásvédő törvény kibocsátására, amelyeket már 1889-ben előkészítettek. 1890 tavaszán elfogadták a vasárnapi munkaszünetről szóló törvény tervezetét és befejezéséhez közeledett a betegbiztosításról szóló javaslat kidolgozása is. 1890-ben már a magyar kormány sem tagadhatta, hogy munkáskérdés Magyarországon is létezik, nem tagadhatta meg a legális működés jogát a szociáldemokrata párttól sem. 1890 szeptemberében Németországban hatályon kívül helyezték a kivételes törvényt, ez még szabadabbá tette az utat a magyarországi munkásmozgalom előtt. 1890. december 7-ére összehívták a magyarországi szociáldemokrata munkáspárt első kongresszusát.

7. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA AZ 1880-AS ÉVEKBEN

A MONARCHIA A BISMARCKI SZÖVETSÉGI RENDSZERBEN

A berlini kongresszus után a Monarchia külpolitikájában fokozatosan halványulni kezdett a nemzeti-liberális színezet, egyre inkább a dinasztikus-konzervatív tartalom vált uralkodóvá. Ez a tendencia egyet jelentett az osztrák-német és a magyar befolyás visszaesésével és a szlávbarát irányzatok felülkerekedésével. A változás feltételei a Lajtán túl formálisan is előálltak: a Taaffe-kormányral 1879 nyarán az antiliberális erők jutottak hatalomra. Magyarországon nem ment végbe hasonló fordulat, de a Szabadelvű Párt belső válsága következtében a magyar liberálisok külpolitikai befolyása érezhetően meggyengült. A külpolitika irányváltása a berlini kongresszus után elsősorban orosz orientációt jelentett, amit a Monarchia oroszellenes erői csak azért, tudtak feltartóztatni, mivel az osztrák-orosz külön megegyezéstől félő Bismarckban hatalmas külső támaszra találtak. A kancellár a felkínált és elfogadott kettősszövetséggel némiképp helyreállította a Monarchia ellentétes belső erőinek egyensúlyát. Az esedékes dinasztikus-konzervatív fordulat végbemenetele helyett így az Ausztriában annyira otthonos provizórium vált tartóssá. A különös helyzet a személyi megoldásokban és a külpolitikai vezetésben egyaránt tükröződött. Az oroszellenes Andrássynak távoznia kellett, helyére 1879 novemberében a színtelen és jellegtelen Heinrich Haymerle került. A külpolitika továbbra sem formálódott ki végérvényesen, hanem egymást váltogatva hol a liberális (nemzeti), hol a konzervatív (dinasztikus) befolyás érvényesült.

Haymerle hivatásos diplomata volt, három évtizedes pályája során a külpolitika belső erőivel eddig nem érintkezett. A különféle külpolitikai irányzatok egyikéhez sem kötelezte el magát, az egymást váltó kurzusokat hivatalnok módjára szolgálta. Most azonban valamelyik irányzathoz mégiscsak csatlakoznia kellett. Először Andrassy nyomdokaiba lépett. Hivatali elődjétől örökbe kapta, hogy az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokat semmiféle formában ne újítsa fel és neki ez a tagadás jelentett pozitív külpolitikai programot. Arra törekedett, hogy a Monarchiának a kettősszövetség megkötésével nyert előnyös pozícióját megszilárdítsa

és a balkáni kérdésekben német segítséggel Oroszországot továbbra is nyomás alatt tartsa. A liberális keleti program valamiféle új kiadása volt ez. Hogy a képlet teljessé váljék, kísérletet tett Anglia megnyerésére is. A szigetország, miként nyolc évvel ezelőtt, most is ajánlatot kapott a közös oroszellenes politika szerződéses rögzítésére.

A 80-as évek kezdetén a külső körülmények nem tették lehetővé a liberális külpolitika igazi újjászületését, de még a mérsékelt oroszellenesség számára sem biztosítottak hosszú utóéletet. Angliában a törökbarát és oroszellenes Disraeli helyett újra Gladstone került kormányra, ő szkeptikus volt Törökország jövőjét illetően és nem hitt az angol-orosz ellentétek kibékíthetetlenségében. Az osztrák-magyar felajánlkozást megint úgy fogadták Londonban, mint Andrássy külügyminiszteri pályája kezdetén. Csakhamar kiderült az is, hogy Bismarck sem szándékozik az oroszellenes vizeken lehorgonyozni. A kancellár, miután a kettősszövetséggel Németországhoz fűzte Ausztria-Magyarországot, visszakanyarodott eredeti külpolitikai koncepciójához: a három császár szövetségéhez. Haymerle, aki az Oroszországtól elválasztó szakadék elmélyítésén fáradozott, 1880 elején ajánlatot kapott Berlintől, hogy kiszélesített alapokon újítsák fel az osztrák-magyar-német-orosz együttműködést. Az osztrák-magyar államférfi kitérően válaszolt és a kettősszövetségért adandó német ellenszolgáltatást kérte számon, de ellenkezése az adott belső feltételek mellett nem lehetett tartós.

Az osztrák konzervatív körökben az Oroszországgal való egyezkedésnek régi hagyományai voltak, ezeknek időszerűségét a negatív tapasztalatok sem cáfolták meg végérvényesen. A berlini kongresszus után e körökben ismét általánossá vált a meggyőződés, hogy a Monarchia csak az Oroszországgal való együttműködés révén szilárdíthatja meg új balkáni pozícióit. Az osztrák-magyar-orosz együttműködés hívei elsősorban Bosznia-Hercegovina birtokának véglegesítésére gondoltak. Abban is reménykedtek, hogy az egyetértés a további balkáni terjeszkedés útját is megnyitja. Az osztrák konzervatív körök a Balkán nyugati része fölötti uralom megteremtésére törekedtek, és a viszonyosság elve alapján készek voltak hozzájárulni ahhoz, hogy Oroszország kiterjessze befolyását a félsziget keleti felére. E politika végső következménye abban állt, hogy a Monarchia bekebelezi Szerbiát, Oroszország pedig birtokba veszi Konsztantinápolyt. A Balkán felosztásának és az érdekszférák politikája egy-

szerre irányult a bomló Törökország és a formálódó balkáni nemzeti államok ellen. Az osztrák külpolitika folyamatosságában a dinasztikus osztozkodás felújításáról volt itt szó, olyan külpolitikai irányvételről, amelyben a tényleges nemzeti érdekektől és hatalmi szükségletektől idegen, elavult dogmák érvényesültek. A hagyományos egyezkedő politika a keleti válság tapasztalatai folytán azonban némiképp módosult. Az osztrák konzervatív körök úgy akartak kapcsolatba lépni Oroszországgal, hogy közben a biztonságot nyújtó kettősszövetséget is fenn tartották és nem zárkóztak el más oroszellenes megállapodások megkötése elől sem.

Az osztrák–magyar–orosz balkáni együttműködés felújítását megelőzte a német–orosz kapcsolatok helyreállítása. Bismarck továbbra is a három császár szövetségét tartotta a francia elszigetelés legcélravezetőbb eszközének. Ha a viszonyok kényszerítő ereje folytán elkanyarodott is eredeti koncepciójától, külpolitikáját korántsem szándékozott teljesen új alapokra fektetni. Még javában folytak az osztrák–magyar–német szövetségi tárgyalások, amikor megmutatkozott, hogy Bismarck az orosz fonalat nem szándékozik végképp kiengedni kezéből. Berlin és Bécs kapcsolatainak megszilárdítása ebben a tekintetben hasznára is volt: Pétervárott a kialakuló elszigeteltséget kényelmetlennek kezdték érezni. A német és az osztrák–magyar vezetők gyakori találkozásából megsejtették, mi is történhetett. A német kancellár még szaporította az orosz aggodalmakat azzal, hogy Londonhoz is kérdést intézett: milyen magatartást tanúsítana Anglia egy német–orosz konfliktus esetén? Megnyugtató, sőt biztató választ kapott. A diplomáciai manőverezés eredménnyel járt. Pétervárott felfogták, hogy Oroszország szempontjából veszélyes helyzet kezd kialakulni. Az angol–orosz ellentétek a berlini kongresszus után egy ideig nem veszítették élességükből; Anglia, ha nem is akart aktív oroszellenes politikát folytatni, törökországi pozícióin féltékenyen őrködött. A pétervári kormányköröket különösen a tengerszorosokkal kapcsolatos magatartás aggasztotta: Londonban többször kifejezésre juttatták, hogy nem szándékoznak tiszteletben tartani a szorosok zártságáról szóló nemzetközi megállapodást. A Németországgal szembeni harag fenntartása ilyen körülmények között nem volt célszerű. Még fél év sem telt el az osztrák–magyar–német szerződés aláírása után, amikor az orosz diplomácia szövetségi ajánlattal jelentkezett a német fővárosban. A berlini orosz

nagykövet 1880 februárjában átnyújtotta Bismarcknak egy garanciális és semlegességi egyezmény tervezetét. Oroszország a tengerszorosok zártságának szavatolását kérte, aminek fejében hajlandónak mutatkozott nyugati német védelmi háború esetén semlegességének kinyilvánítására. Bismarck kész volt az egyezsége, de csak a régi hármas megállapodás formájában. Miután az orosz diplomácia ettől nem zárkozott el, a kancellár orosz egyetértéssel fordulhatott Bécshez.

A Monarchiában a liberális és nemzeti erők a berlini kongresszust követő bonyolult belső harcokban szétzilálódtak. Most, hogy a régimódi német és orosz egyezkedési szándék is megmutatkozott, végképp a konzervatívok javára billent a külpolitika mérlege. A liberális elveiben amúgy sem túlságosan szilárd Haymerle nem tudta sokáig fenntartani álláspontját, engedett a kívülről és belülről reá nehezedő nyomásnak. Az év végén a bécsi német nagykövettel folytatott beszélgetésében a hagyományos osztrák dinasztikus felfogást hangoztatta: ha Oroszország szabad kezét kap a Balkán keleti részén, a Monarchia a nyugati területeken saját elképzelései szerint rendezkedhet be. Haymerle úgy látta, hogy a Monarchia semmiképp sem tudja megakadályozni a két Bulgária oroszok által tervezett egyesítését, de ha megegyezésre lép a cárizmussal, legalább a megfelelő ellenszolgáltatást kieszközölheti.

A három császár egyezményének aláírására 1881. június 18-án került sor Berlinben. A szerződés az eredeti orosz javaslatra épült. Kölcsönös semlegességet írt elő egy negyedik hatalommal folytatandó háború esetére, ami elsősorban orosz passzivitást biztosított egy esetleges német-francia háborúban. A semlegesség az orosz-török háborúra is vonatkozott, de kikötötték, hogy a háború előtt Oroszországnak külön megállapodást kell kötnie szerződő társaival. A második cikkely a Monarchia pozícióit biztosította a Balkánon: kimondotta, hogy az európai Törökország helyzetén csak a Monarchiával való egyetértésben lehet változtatni. Végül a harmadik cikkely a tengerszorosok zártságának elvét biztosította az orosz kívánságoknak megfelelően és szankciókat helyezett kilátásba arra az esetre, ha a szultán a tengerszorosokat bármely hatalom flottája előtt megnyitná. A három császár egyezménye azon túl, hogy Oroszország számára bizonyos megkötésekkel lehetővé tette a Törökország elleni háborút, külön balkáni intézkedéseket is tartalmazott. Oroszország hozzájárult, hogy a Monarchia megfelelő időpontban Bosznia-Hercegovina

okkupációját formális annexióvá változtassa, Ausztria–Magyarország pedig előre tudomásul vette Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülését, abban az esetben, ha az a „dolgok ereje folytán” bekövetkezik. Törökország számára nem engedik meg a Bulgária elleni fellépést, úgyszintén ellenállnak Bulgária esetleges macedóniai vállalkozásának. Kötelezték magukat, hogy a Keleten működő diplomáciai megbízottjaikat egybehangzó instrukciókkal látják el.

A három császár szerződése a Balkánon az érdekszférákat szabályosan elhatárolta. Az osztrák–magyar és orosz dinasztikus érdek számított egyedül mértékadónak, a balkáni népek nemzeti igényeit a legkisebb figyelemre sem méltatták. A megállapodás mindkét szerződő fél számára lehetővé tette, hogy saját érdekszféráján belül úgy rendezkedjék be, ahogy az száz évvel korábban az akkor még szétforgácsolt Nyugat-Európában szokásos volt. Oroszország Bulgáriában kapott szabad kezet. Bulgária fejedelmét az orosz cár emelte trónra, a bolgár hadsereget orosz tisztek szervezték és vezényelték, az új fejedelemség minden tekintetben Oroszországhoz igazodott.

A Monarchia számára a szerződés elsősorban Bosznia-Hercegovinában biztosított teljes cselekvési szabadságot. Az 1878 nyara óta osztrák–magyar megszállás alatt levő területek bekebelezésének Oroszország oldaláról nem volt akadálya. A kedvező körülményeket mégsem lehetett kihasználni, mivel a Monarchia vezető nemzeti és politikai csoportjai a bekebelezés ügyében nem tudtak közös nevezőre jutni. A közjogi problémát: hová csatolják az új szerzeményt, végképp nem tudták megoldani. Az okkupált tartományokat végül mint „közös ügyeket” kezelték, és a bekebelezést a kedvezőbb belső helyzet kialakulásáig elnapolták. A három császár egyezményben Szerbiáról nem esett szó, de Bécsben és Pétervárott is magától értetődőnek tekintették, hogy ebben a kis balkáni országban a szomszédos Monarchia rendelkezék nagyobb politikai befolyással. Az osztrák–magyar külpolitika irányítói régóta fontos szerepet tulajdonítottak Szerbiának. A berlini kongresszus után, az osztrák–magyar–orosz egyezkedés légkörében lehetőség nyílt arra, hogy a régi terveket legalább részben megvalósítsák. A Monarchia és Szerbia előbb kereskedelmi szerződést kötött, amely az osztrák–magyar tőke számára uralkodó pozíciókat biztosított Szerbiában. 1881 nyarán a politikai kapcsolatokat is az osztrák–magyar tervek szellemében rendezték. A meg-

kötött szerződés értelmében a Monarchia kilátásba helyezte, hogy támogatja Szerbia déli irányú határkiegészítési törekvéseit és hozzásegíti fejedelmét a királyi cím elnyeréséhez. Szerbia ezzel szemben kötelezte magát, hogy a bécsi külügyminisztérium tudta és előzetes hozzájárulása nélkül nem köt szerződést más hatalommal. A szávai fejedelemség, a délszláv nemzeti egyesítés titkos aspiránsa teljesen hatalmas északi szomszédja függésébe került. A három császár egyezménye a Balkán nyugati felét teljesen a Monarchia befolyási övezetévé változtatta.

Haymerle 1881 őszén váratlanul elhalálozott, helyébe Gustav Kálnoky gróf kapott külügyminiszteri kinevezést. A nevében és eredetében magyar (egy székely főnemesi család Morvaországba települt ágából származó), de szívében Habsburg-arisztokráciával olyan személyiség került a Ballhausplatzra, aki a dinasztikus érdekszféra-politikát elődeitől eltérően nem a viszonyok kényszerítő ereje folytán, hanem mély belső meggyőződésből vállalta. Hivatásos diplomata volt, a régi iskola neveltje, a Habsburg hatalmi politika kategóriáiban gondolkodott és a nagyhatalmi rangot a terjeszkedési képességen mérte. Meggyőződése volt, hogy a Habsburg-monarchiának ereje és egyben hivatása van arra, hogy befolyását az Égei-tengerig kiterjessze. A dinasztikus expanzió gondolkörében élő diplomata a maga módján reálpolitikus volt: a németországi és itáliai status quót tudomásul vette, sőt a Balkánon sem pályázott osztrák hegemóniára. Felmérte, hogy a Monarchia erői elégtelenek a hódító politikára, ezért az Oroszországgal való összeütközést mindenképpen el akarta kerülni és a Balkán keleti részét a cárizmus érdekszférájának ismerte el. Szerinte a Balkán az egyedüli érvényesülési terület, ezért a Németország ellen irányuló osztrák–magyar–orosz külön megegyezés fel sem merült előtte, sőt az Oroszországgal való egyenlőtlen egyezkedésben Németország támogatását nélkülözhetetlennek tartotta. Ez a dinasztikus érdekszféra-politika nem igényelte a belső nemzeti és parlamentáris erők támogatását és azok beavatkozását okvetetlenkedésnek ítélte. Kálnoky ezekkel az erőkkel szemben a „külpolitika királyi foglalkozás” álláspontot képviselte, és az volt a véleménye, hogy a közös külügyminiszteri állást minden parlamentáris befolyástól független birodalmi kancellári rangra kell emelni.

Az osztrák–magyar külpolitika alakulására Kálnoky már korábban is jelentős befolyást gyakorolt. Mint szentpétervári nagykövet az Oroszországgal való megegyezés legerősebb szószólója volt, tevékenyen részt

vett a három császár szövetségének létrehozásában. Hivatalba lépésekor nem lehetett kétséges, hogy továbbra is az osztrák–magyar–oroszló viszony megszilárdításán fog munkálkodni. 1881 végén az Oroszlószág ellen irányuló török szövetségi javaslatot kettelés nélkül elutasította. Az Oroszlószág irányába mutatott konciliáns magatartással azonban nem tartotta ellentétessnek az osztrák–magyar–német kettósszlóvetség további fenntartását, és más, hasonló jellegű megállapodások létrehozását. A német szóvlóvetségi politika aktivizálódása az osztrák–magyar szóvlóvetségi politika ki-szélesítésére is lehetósséget adott.

A német külpolitika a kettósszlóvetség és a három császár szóvlóvetségének létrehozásával tulajdonképpen elérte célját: a nyugat-európai status quo fenntartása és Franciaország elszigetelése biztosítottnak látszott. Bismarck azonban még a kedvező pozícióban sem zárkózott el az újabb lehetósségek elől. A berlini olasz nagykövet 1880-ban szóvlóvetségi ajánlattal kopogtatott be a német külügyi hivatal ajtaján. Az olasz ambíciók a Balkánra és Észak-Afrikára terjedtek ki, ezeken a területeken viszont Itália elkerülhetetlenül összeütközött Ausztria–Magyarországgal és Franciaországgal. Az osztrák–magyar–olaszló viszony egyéb okokból is feszült volt. A katolikus Habsburg-nagyhatalom fenntartásokkal élt a pápa világi hatalmát megszüntető garanciatörvénnel szemben, ugyanakkor Itália jogot formált az Ausztriához tartozó olaszlakta területek (Dél-Tirol és Isztria) birtokára. Olaszország számára ezért olyan német szóvlóvetség létrehozása volt kívánatos, amely egyszerre irányult Ausztria–Magyarország és Franciaország ellen. A franciaellenes megnyilvánulásokat német részlórló előzékenyen fogadták, az osztrák–magyar szóvlóvetségről azonban nem voltak hajlandók Olaszország kedvéért lemondani. Bismarck megmondta az olasz nagykövetnek, hogy Berlinbe Bécsen keresztül vezet az út, és ha Olaszország szóvlóvetséget akar kötni Németországgal, előbb meg kell javítania viszonyát Ausztria–Magyarországgal.

Az osztrák–magyar–olaszló kapcsolatok rendezése nem volt könnyű. Rómában tudták, hogy a szerződéses viszony létrejötté egyértelmű az „irredenta Itáliáról” való lemondással, ezért, amikor végre rászánták magukat a tárgyalásokra, komoly követelésekkel léptek fel. Nemcsak azt óhajtották a Monarchiától, hogy francia–olaszló háború esetén legyen segítségükre, hanem az olasz területi garanciát (vagyis a pápa világi hatalma megszűntének elismerését) és a balkáni olasz előjogok tudomásul-

vételét is feltételül szabták. A bécsiek csak a német kancellár biztatására mentek bele a tárgyalásokba. A hónapokon át tartó tárgyalások semmilyen eredményt nem hoztak, végül mégis az olaszok kényszerültek engedményekre. Tunisz francia megszállása és az 1881-es bardói egyezmény jötte után Olaszországot a teljes elszigetelődés veszélye fenyegette, sőt az olasz–francia fegyveres összeütközés lehetősége is előállott. Itália nem tarthatott fenn egyszerre feszült viszonyt két nagyhatalmi szomszédjával, ott engedett tehát, ahol az ellentétek kisebbeknek mutatkoztak: Ausztria–Magyarországgal szemben. 1882 májusában Bécsben sor került Németország, Olaszország és Ausztria–Magyarország megállapodására, a hármasszövetség aláírására.

A hosszú előzetes vitához képest az egyezmény osztrák–magyar–olasz viszonylatban csak kevés kikötést tartalmazott. Ebben a tekintetben maga a szerződés ténye volt a fontos, mert pusztán léteével jelezte, hogy Itália lemond az Ausztriával kapcsolatos területi igényeiről. Az balkáni olasz követelések elismerése nem jöhetett szóba, de a Monarchia, annak fejében, hogy egy esetleges osztrák–magyar–oroszc háborúban Itália semlegességre kötelezte magát, fegyveres segítséget ígért szerződőtársának egy Franciaország ellen viselt védekező háborúban. A Monarchia kötelezettségei a német–francia háború esetén ugyanazok maradtak, mint a kettősszövetségben: jóindulatú semlegességet kellett tanúsítania. Az Olaszország számára kilátásba helyezett fegyveres segítség komoly engedménynek tűnt a korábbi magatartáshoz képest és az olasz viszonyosság, a semlegesség nem is látszott egyenértékűnek. A hármasszövetség létrehozásával a status quo fenntartására törekvő német külpolitika újabb erőket állított szolgálatába. Az egyezmény végső soron a Monarchia érdekeinek is megfelelt. A szerződés birtokában Ausztria–Magyarország szabadabban mozoghatott hatalmas partnerével, a cári Oroszországgal szemben.

A hármasszövetség létrejötte után sor került az osztrák–magyar–román kapcsolatok rendezésére is. Románia földrajzi fekvése folytán nehéz helyzetben volt: egyszerre három nagyhatalmat mondhatott szomszédjának. A szomszédok közül először Törökország volt az ellenség, amellyel szemben nemzeti függetlenségét kellett visszaszereznie. Az önálló állam megalakulása után az etnikai állomány egészének egyesítése volt a következő feladat. Románia potenciális területkövetelő volt a Monarchiával és Oroszországgal szemben, az egyiktől Erdélyt és Bukovinát, a másiktól

Besszarábiát akarta megszerezni. Követeléseivel nem léphetett fel nyíltan, de még burkolt igényeket is legfeljebb egyik szomszédjával szemben támaszthatott. A berlini kongresszus után Besszarábia déli részének orosz elcsatolása miatt a román külpolitika oroszellenes tendenciája volt erősebb, a bukaresti politikusok Bécsben és Berlinben igyekeztek támogatást találni. Brătianu román miniszterelnök 1883 őszén a német kancellárral folytatott beszélgetésében kijelentette, hogy Romániának nincsenek területi követelései a Monarchiával szemben. Ezzel elhárult a megegyezés akadálya. A tárgyalások során a román félnek azt is tudomásul kellett vennie, hogy Ausztriától nem kaphat támogatást Besszarábia visszaszerzéséhez. A megegyezés defenzív jellegű volt és mindkét részből előnyösnek tartották. A szerződés aláírására 1883 októberében került sor Bécsben. Mindkét fél kötelezte magát, hogy egy harmadik hatalom részéről jövő támadás esetén szerződőtársa segítségére siet. A harmadik hatalmat a szerződéshez csatlakozó Németországra való tekintettel nem nevezték meg, de nem lehetett kétséges, hogy Oroszországot értették rajta.

Az osztrák–magyar–orosz kapcsolatokat a három császár egyezményének 1881-es felújítása óta kölcsönös engedékenységi és megállapodási készség jellemezte. Az érdekszférák elhatárolása természetesen kényes művelet, de az adott esetben mind a Monarchia, mind Oroszország megtalálta számítását: Szerbiában az osztrák–magyar, Bulgáriában az orosz befolyás érvényesült. Miután a Balkán török részével szemben egyelőre a status quohoz ragaszkodtak, nem volt túl sok súrlódási felület. Az osztrák–magyar külpolitikában persze mindvégig érezhető volt a törekvés, hogy Németországot erőteljesebben a maga oldalára vonja, de mindig volt benne annyi diplomáciai érzék, hogy Oroszországgal szemben ne hivatkozzék a német hátvédre. Különben sem tehetne volna teljes joggal, mivel Bismarck mindvégig ragaszkodott az osztrák–magyar–orosz egyezkedéshez, a balkáni érdekszférák elhatárolásához. Így amikor 1884-ben esedékessé vált a három császár szövetségének megújítása, Bécsben természetesnek tartották, hogy újra igent mondjanak. Ferenc József látogatást tett Oroszországban, amit III. Sándor még ugyanazon évben ausztriai vizittel visszonzott. Az államfői találkozók eredményeként újabb három évre meghosszabbították a három császár szövetségét. Az együttműködés hatékonysága válságos időszakban is megmutatkozott. Az 1885-ös afgán válság idején (ami az orosz expanzió következtében keletkezett) a vetélytárs

Anglia német és osztrák–magyar nyomásra állt el attól, hogy flottájával keresztülhatoljon a tengersizorokon. Az együttműködés életképességének igazi próbaköve a Balkán volt.

A berlini kongresszust követő csendes esztendők után a 80-as évek közepére a Balkánon újra feszültség keletkezett. Az érdekek ütközésének ismét a sokat próbált és szenvedett Bulgária volt a színtere. A San Stefano-i béke nagy délszláv államát a berlini kongresszus három részre osztotta és Dél-Bulgáriát (Kelet-Rumélia néven) újra török fennhatóság alá kényszerítette. A két Bulgária nem állhatott sokáig egymás mellett anélkül, hogy kezet ne nyújtson egymásnak. 1885 szeptemberében Plovdivban felkelés tört ki, Battenberg Sándor az egyesült Bulgária fejedelmévé nyilvánította magát. Az eseményekben sokan a cár kezét vélték felfedezni. A feltételezés nem volt egészen alaptalan: az orosz külpolitika a balkáni ügyekben máskor is élt már a nemzeti mozgalmak támogatásának eszközével, a bolgár uniót meg éppenséggel nemzetközi megállapodások helyezték kilátásba. Hét évvel San Stefano után azonban már nem lehetett szó a bolgár nagyobbodást elősegítő orosz–bolgár együttműködésről. Oroszország a Balkán keleti felét háborúval szerzett érdekszférájának tekintette, az általa létrehozott bolgár államot pedig végleges lekötöztetésnek, Bulgáriában a protektori nagyhatalom minőségében akart berendezkedni. Az államiságát éppen csak visszanyert, de nagy történelmi múlttal rendelkező fejedelemség viszont igényt formált az önálló fejlődésre, határozottan elutasította az orosz gyámkodást. A fejlemények már a plovdivi felkelés előtt eljutottak a szakítás küszöbéig. Az orosz diplomácia részéről csak önámítás volt, hogy a történetekért Battenberg Sándor személyét tette felelőssé. A bolgár unió létrejötte után Pétervárott a status quo helyreállításában fogalmazták meg a külpolitikai programot.

Hét évvel korábban Oroszország még a nagy délszláv állam létrehozásáért harcolt, a cárizmus tekintélye most a frissen egyesült Bulgária szétszakítását követelte meg. Oroszország nagyhatalmi partnereihez: Németországhoz és Ausztria–Magyarországhoz fordult segítségért. A német támogatás magától értetődő volt. Bismarck Bulgáriát orosz érdekszférának tekintette és a Balkán őt most is csak mint osztrák–magyar–orosz súrlódási területet érdekelt. Az osztrák–magyar támogatás már korántsem volt zökkenőmentes. A magyar liberális párt Andrassy bukása óta a külpolitikában ugyan erősen visszavonult, de a három császár szövetsége elleni

vétóival tele volt a parlament és a delegáció. 1885 őszén maga Andrássy tiltakozott az uralkodónál az oroszbarát egyezkedő politika ellen. A közös külügyminiszter nem tudta a magyar nyomást elhárítani. A helyzetet csak bonyolította, hogy az unió létrehozása után Szerbia kompenzációs igényektől vezettetve, háborút indított Bulgária ellen, és miután vereséget szenvedett, a Monarchia diplomáciai beavatkozásra kényszerült mellette. Végül mégis csak fölülkerekedett a konzervatív szolidaritás. Amikor a bécsi orosz nagykövet Kálnoky előtt a „kelet-ruméliai forradalmi puccsot” nyílt szerződésszegésnek nevezte és a status quo visszaállítását jelölte meg egyetlen lehetséges kiútnak, az osztrák–magyar külügyminiszter teljes egyetértéséről biztosította. Az 1885 őszén összeülő konstantinápolyi nagyköveti konferencián a három császár szövetsége egységesen fordult szembe a felforgató Bulgáriával. A Balkán fölött a Szent Szövetség kísértete lebegett.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS MEGSZAKÍTÁSA OROSZORSZÁGGAL (1887–1890)

Ha Oroszország és Ausztria–Magyarország konzervatív kormánykörein múltott volna, a bolgár egység nem éri meg az új esztendőt. Hamarosan megmutatkozott azonban, hogy az együttműködés fenntartásához a 19. század utolsó harmadában már nem elegendő a kölcsönös lojalitás és a dinasztikus érdekekre vigyázó konzervatív szolidaritás. Zavart okozott mindenekelőtt, hogy Anglia újra kivált az „európai koncertből” és pártfogásába vette az egységes Bulgáriát. A konstantinápolyi konferencia határozatának nem tudtak érvényt szerezni és angol javaslatra a szultán Battenberg Sándort nevezte ki a Bulgáriával egyesült Kelet-Rumélia kormányzójává. Az angol okvetetlenkedést még csak elhárították: 1886 nyarán Bismarck és Kálnoky szabad kezet biztosított az oroszoknak a bolgár fejedelem elmozdítására és a trónfosztás rövidesen bekövetkezett. Most azonban kiderült, hogy a bulgáriai orosz befolyásnak nem Battenberg Sándor személye az egyedüli akadálya. A nagy történelmi múlttal rendelkező fejedelemség teljes önállóságra törekedett. A presztízsét féltő cári nagyhatalom viszont nem állhatott meg félúton. 1886 szeptemberében orosz kormánybiztos jelent meg Szófiában, Bulgária orosz megszállását helyezte kilátásba. A dinasztikus egyezkedő politika húrja tovább feszült,

de Oroszország eljárásával még nem lépte túl a szerződéses kereteket és partnereitől további támogatásra számított. Bismarck és Kálnoky részéről meg is volt a hajlandóság, ám amikor az osztrák–magyar külügyminiszter az orosz eljárás támogatását tervezte, olyan kötelezettséget vállalt, amelyet nem állt módjában betartani. A magyar liberális párt nyomásától átszakadtak a dinasztikus érdekszféra-politika belső védgátjai. Tisza Kálmán a magyar parlamentben tiltakozott Bulgária orosz megszállása ellen és Kálnoky nem hagyhatta többé figyelmen kívül legerősebb belső ellenzéke álláspontját. Az osztrák–magyar külügyminiszter 1886 októberében nyilvánosan szót emelt Bulgária önállósága mellett. Az eljárás szakítást jelentett az öt év óta egyetértésben folytatott osztrák–magyar–orosz érdekszféra-politikával.

Kálnoky a magyar liberális párt nyomására szakított azzal a politikával, amely Bulgáriát a cárizmus érdekszférájának minősítette, az Oroszországgal való együttműködésről azonban nem szándékozott teljesen lemondani. Visszautasította a német és orosz részről érkező, az érdekszféra-politika fenntartására vonatkozó kívánságokat, de nem zárkózott el attól, hogy bizonyos orosz érdekeket továbbra is elismerjen. Miközben hangsúlyozta, hogy Bulgáriának meg kell védenie önállóságát, egyben azt tanácsolta a bolgároknak, hogy lépjenek jó viszonyra Oroszországgal. A Bécsben járó bolgár küldöttséget lebeszélte Battenberg Sándor visszahívásáról, és a bolgárok fejedelemjelöltjének, Koburg Ferdinándnak is megmondta, hogy trónra lépéséhez nem látja a szükséges előfeltételeket. A pétervári osztrák–magyar nagykövetnek megírta: a Monarchiában változatlan a szándék, hogy Oroszországgal fenntartsa az eddigi jó viszonyt. Az orosz külpolitika irányítói tisztában voltak az osztrák–magyar külpolitika fordulatának okaival. Giers külügyminiszter rosszallását fejezte ki Tisza Kálmán oroszellenes parlamenti megnyilatkozásai miatt, a cár pedig szemére vetette a pétervári osztrák–magyar nagykövetnek, hogy a magyarok össze akarják veszíteni Oroszországot és Ausztria-Magyarországot. Az orosz államférfiak a magyar befolyás kiküszöbölését és az eddigi politika folytatását kérték Kálnokytól. A konzervatív meggyőződésű osztrák–magyar külügyminiszter az adott belső körülmények között azonban csak az érdekszféra-politikát elvető együttműködési hajlandósággal válaszolhatott. Az együttműködésnek ez a fajtája értéktelen volt Oroszország számára. Amikor III. Sándor cár meggyőződött arról, hogy

érvei Bécsben hatástalanok, kibékíthetetlenül megneheztelt Ausztria-Magyarországra.

Oroszország és Ausztria-Magyarország viszonya 1886 végétől rohamosan rosszabbodott. Bécsben és Pétervárott mutatkozott némi békülési hajlandóság, de az éledező balkáni önállóságon zátonyra futott minden konzervatív egyezkedő szándék. A bolgár nemzetgyűlés 1887 nyarán az osztrák-magyar tanács ellenére Koburg Ferdinándot választotta fejedelemül. Pétervárott úgy tudták, hogy az új uralkodó az osztrákok embere, akit az orosz törekvések keresztezése céljából juttattak Bulgária trónjára. A pánszláv körök nyíltan követelték, hogy Oroszország fegyverrel szerezzen magának elégtételt bulgáriai sérelmeiért. A cári kormány nem osztotta a szélsőséges körök hangulatát, de presztízssokokból és a belső ellenzék kielégítése céljából maga is célravezetőnek ítélte a háborús fenyegetés politikáját. A fegyverek éle a hűtlen szövetséges, Ausztria-Magyarország ellen irányult. 1887 nyarától nagyarányú orosz csapatösszevonásokat hajtottak végre Galícia határán.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában igen erős volt azoknak a táborának, akik elkerülhetetlennek tartották az Oroszországgal való megmérkőzést. Az orosz csapatösszevonás kapóra jött e körök számára, mert a régóta tervezett támadó fellépést a védelmi háború köntösébe lehetett burkolni. Az 1888. januári közös minisztertanácson Tisza Kálmán erőteljesen szót emelt az olyan törekvések ellen, amelyek arra irányultak, hogy a háborút, mint mondotta, mesterséges eszközök igénybevételével elkerüljék. Tisza háborús politikája mögött ott állott az egész magyar liberális párt és a kardcsörtető táborának a volt külügyminiszter, Andrássy Gyula pártfogása adott különleges nyomatókat. A magyar liberálisok háborús álláspontja a tíz év előtti helyzettől eltérően most nem volt elszigetelt. Az osztrák katonai vezetők időközben maguk is eljutottak az Oroszország elleni preventív háború elméletéig. A befolyásos bécsi személyiségek közül Rudolf trónörökös is a magyar liberálisok álláspontját vallotta. A főherceg évek óta kitartó harcot folytatott az Andrássy-féle külpolitika visszaállításáért. Az udvari körök nagyobbik része azonban még távol volt attól a gondolattól, hogy kardot rántson Oroszország ellen. A közös minisztertanácson Taaffe osztrák miniszterelnök kétségbe vonta, hogy Oroszország valóban rá akar támadni a Monarchiára. Kálnoky ugyancsak elutasította az Oroszország elleni, szerinte meggondolatlan vállalkozást. Az volt a

véleménye, hogy az osztrák–magyar–orosz ellentétek nem áthidalhatóak, és a háború a mérhetetlen szenvedésen kívül semmit sem hozhat a Monarchia számára. Kálnoky arra is figyelmeztetett, hogy a balkáni kérdésben osztrák–magyar kezdeményezésre keletkező konfliktusban a Monarchia nem számíthat Németország segítségére, mert a kettősszövetség csak orosz támadás esetére írja elő a casus foederis. Végül is Németország nyílt állásfoglalása döntött. Bismarck és Kálnoky megállapodása alapján 1888 februárjában nyilvánosságra hozták a kettősszövetség szövegét. A német segítség várható mértékéről ezek után nem lehetett többé vita, azt pedig a leghevesebbek sem kívánták, hogy a Monarchia egyedül háborúzzon Oroszország ellen. A nekitüzesedett magyar liberálisok elcsendesedtek, mivel pedig Oroszország valójában nem akart háborút, az 1887–88-as nagy feszültség háborús összeütközés nélkül oldódott fel.

A belső háborús törekvések visszaszorítása Kálnoky jelentős sikere volt, de a külügyminiszter 1888 elejére már maga is messzire hátrált eredeti álláspontjától. Amikor 1886 őszén magyar nyomásra szakított az érdekszféra-politikával, korántsem gondolt gyökeres változtatásokra, csupán új tartalmat kívánt adni az osztrák–magyar–orosz egyezkedésnek. A hazai és külföldi szélsőségek miatt azonban a középutas elgondolás nem érvényesülhetett. Kálnoky akarva-akaratlan egyre inkább távolodott Oroszországtól. 1887 februárjában, a hármasszövetség felújítása alkalmával teljesítette a régi olasz kívánságot, kötelezettséget vállalt arra, hogy a Monarchia a balkáni status quót csak Itáliával egyetértésben változtatja meg. A következő hónapban csatlakozott a földközi-tengeri status quo megőrzését proklamáló angol–orosz megállapodáshoz. Mindez nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a Monarchia pozícióit a fokozódó orosz nyomással szemben megerősítse. A végleges szakításra továbbra sem gondolt és éppen 1887 nyarán, az orosz harag csúcspontján üzente Pétervárra, hogy Bécsben változatlan az egyezkedő szándék. Csakhogy az orosz–német viszontbiztosítási szerződés megkötése világossá tette, hogy Oroszország a Monarchia vonatkozásában a teljes szakítást határozta el. Kálnoky ekkor hajtotta végre a tulajdonképpeni fordulatot és szakított végérvényesen eddigi módszereivel. A fordulat dokumentuma az 1887 decemberében aláírt osztrák–magyar–angol–olasz megállapodás, a keleti hármasszövetség. Az addig Oroszországgal az érdekszférákat elhatároló, tehát a Balkán felosztását folytató külügyminiszter most Angliá-

val és Olaszországgal a balkáni status quo fenntartásában állapodott meg és közös eljárást helyezett kilátásba arra az esetre, ha egy negyedik hatalom – nyilvánvalóan Oroszország – a balkáni állapotok egyoldalú megváltoztatására törne. A magyar liberálisok háborús politikájának elhárítása így korántsem jelentette a konzervatív egyezkedő politika egyértelmű győzelmét. A keleti hármasszövetség aláírásával Kálnoky a dinasztikus érdekszféra-politika halotti levelét is kiállította.

Kálnoky külpolitikai koncepciójának lényege a balkáni terjeszkedésben állott, ennek a politikának a Monarchia hatalmi adottságai következtében azonban csak az Oroszországgal való egyezkedés esetén volt realitása. A szakítás egyetlen lehetséges módja az aktív dinasztikus politika feladása lett volna, a külügyminiszter azonban még látott lehetőséget és úgy döntött, hogy az aktív hatalmi politikát Oroszország ellenére is folytatja. Az Oroszországra gyakorolt nyomás eszközével kívánta eredeti elképzeléseit megvalósítani. Ehhez a szövetségesek támogatását is felhasználta. A 90-es évek kezdetén sor került az Olaszországhoz, Romániához és Szerbiához fűződő szövetségi kapcsolatok megújítására. Nagyonbízott az eredeti megállapodások szövegét írták újból alá. A Monarchia szempontjából a szerződések azonban nem az egyezkedő politika hátvédjét jelentették többé, hanem az Oroszország ellenére folytatott erőpróba nélkülözhetetlen kellékeit. Az aktív Balkán-politikához Kálnoky elsősorban Németországtól és Angliától remélt támogatást. A 80-as évek végén szüntelenül reklamáta a német segítséget annak hangsúlyozásával, hogy egy eljövendő német–orosz összeütközés miatt mindenképpen elkerülhetetlen. Az osztrák–magyar–angol viszonyban a határozottabb angol kötelezettségvállalás kicsikarása dominált. Nem nehéz felismerni: Kálnoky ugyanazt tette, amivel elődei – Andrássy és Haymerle – más megfontolásoktól vezettetve többször próbálkoztak. Az eredmény sem lehetett más. Németország magatartása Oroszországgal szemben Bismarck 1890-ben bekövetkezett távozása után némiképp módosult. Az új vezetés nem újította fel a viszontbiztosítási szerződést és bizonyos balkáni kérdésekben a Monarchia mögé állt. Az Oroszországgal való háborús összeütközést akár a Balkán, akár Lengyelország miatt azonban továbbra sem óhajtották, Kálnoky ilyen irányú ajánlatait és célzásait a leghatározottabban elutasították. Angliáról pedig egyre inkább megmutatkozott, hogy számára a keleti hármasszövetség megkötése az oroszellenes keleti politika utolsó fel-

lángolása volt. A szigetország már a 90-es évek elején érezte, hogy keleti érdekeit a jövőben más eszközökkel kívánja védelmezni. Az Oroszország ellenére folytatott aktív balkáni politika a Monarchia belső erői részéről sem számíthatott jelentős támogatásra. Igaz ugyan, hogy az oroszellenesség bázisa továbbra is meglehetősen széles volt, a balkáni terjeszkedés híveinek tábora azonban szűk maradt, alig terjedt túl valamivel az udvari körökön. Ilyen körülmények között az Oroszország ellenére folytatott aktív balkáni politika a 90-es évek kezdetén nem ígért több eredményt, mint egy évtizeddel korábban az Oroszországgal való egyezkedés.

8. A KORMÁNY HELYZETÉNEK MEGRENDÜLÉSE ÉS TISZA KÁLMÁN BUKÁSA

A 80-as évek derekán érkezett el Tisza Kálmán kormányzati rendszere a maga fénykorához, kiteljesedéséhez. A Szabadelvű Párt uralma delelőjén volt, s ez a külsőségekben is meglátszott. A pártvezér tízéves miniszterelnöki jubileumán két napig érkeztek a hódoló küldöttségek az ország minden részéből. Hatalmát senki sem vonhatta kétségbe, akarata előtt néha még az uralkodó is meghajolt. Tisza hosszú miniszterelnöki pályáját természetesnek, a kor sajátosságából adódónak vélte, és ebből nem is csinált titkot. A nagy nemzeti fellángolások csak rövid perceket jelentenek a nemzet életében – mondotta 1885-ben az üdvözlésre egybegyűlteknél –, a nagy reformkorszakok sem tartanak sokáig. „De van azután egy korszak, amikor a különben életerővel bíró és élni akaró nemzet érzi azt, hogy feladata nem rohamosan haladni, nem szemkápráztató dolgokat művelni, de homokszemre homokszemet, téglára téglát hordva, felépíteni az állam épületét. És én azt hiszem, hogy azon időpontban, mikor királyom és nemzetem többségének bizalma a kormányra hívt, egy olyan korszak volt hazánkra, nemzetünkre nézve. És éppen ezért – fejezi be Tisza –, mert az én nem ragyogó tehetségem ezen mindennapi folytonos, nem lankadó, nem fényes, de talán azért jótékony munkára képesített: ebben lelem fel kulcsát annak, hogy oly régen bírhatom úgy királyom, mint a nemzet többségének bizalmát.”⁶² A kortársak a kormányelnököt mindenhatónak

⁶² Idézi: GRATZ GUSZTÁV, A dualizmus kora. I. Bp. 1934. 206.

tartották, Mikszáth találó fogalmazása szerint: „Utoljára már nem is lehetett az országot elképzelni Tisza nélkül. Talán mindig volt és mindig lesz.”⁶³

A mélyben azonban változások érlelődtek. A korábbi egyensúly megbomlott. A nagybirtok, középbirtok és nagytőke szövetségén repedések támadtak. Láttuk, hogy szervezkedni kezdett a tengerentúli és kelet-európai olcsó gabona versenyétől szorongatott, mezőgazdasági üzemének korszerűsítésével bajlódó „agrárius” nagybirtok; a gazdasági önállóságát veszített, az ősi birtok porladozó darabjaiban, sőt egyre inkább csupán a megye és a kormány hivatalaiban megkapaszkodó dzsentri soraiban is felütötte fejét a liberalizmussal szembe forduló újkonzervatív ideológia – mindkettő csendes támogatásra találván a politikai és erkölcsi befolyását görcsösen védelmező katolikus főpapságban. Az „agrárius” ellenzék a hatalmat gyakorló „merkantil” csoport visszaszorítására törekedett, a nagyburzsoázia számára különösen kedvező liberális gazdaságpolitika helyébe a nagybirtok hatalmi és gazdasági elsőbbségét szolgáló új kormányzatot akart állítani. Elsősorban Tisza Kálmán személyében látta a merkantil blokkot összetartó politikai tényezőt. A miniszterelnök letaszításától nemcsak saját megerősödését, hanem minden felgyülemlett politikai feszültség levezetését remélte. Első támadásai kudarcot vallottak. A szabadversenyos kapitalista fejlődés és a társadalomban uralkodó liberális gazdasági szemlélet a földbirtokos osztályok primátusát hirdető konzervativizmust a politikai élet szintjén megbuktatta, mint ahogy nem kevés erőfeszítéssel egyelőre az antiszemitizmust is veszélytelenítette. A felhalmozódó társadalmi ellentétek ismét a nemzeti ellenzékiség medrébe áramlottak, a konzervatív ellenzéki irányzatok a korábbi kudarcok tanulságait összegező politikusok tudatos döntése alapján a közjogi ellenzék táborával kötöttek alkalmi szövetséget, hogy az Ausztriával szemben folytatott politikai harc népszerűséget teremtő erejét megszerezzék maguknak. Apponyi visszaemlékezéseiben megírja, hogy a gazdaságpolitikai követelésektől kényszerűségből kanyarodott a közjogi politika útjára. A német katonai attasé szerint egyenesen a Mérsékelt Ellenzék összetartása és megerősítésének szüksége készítette őt az új politikai vonal kidolgozására.

⁶³ MIKSZÁTH KÁLMÁN, *Az én kortársaim.* II. Bp. 1910. 68.

A 80-as évek végén a konzervatív ellenzéki törekvések képviselői a kormánybuktatás csodaszerét vélték a közjogi ellenzékiiségben feltalálni. Felhasználására az alkalmat a véderőreform vitája hamarosan meghozta.

A KÖZÖS HADSEREG ÉS A MAGYAR URALKODÓ OSZTÁLYOK

Az osztrák–magyar hadsereg, mint közös intézmény a dualista Monarchia egyik központi tartópillére volt. Megalkotói nemzetek fölötti szervezetnek szánták, tábornokai annak tartották, a kormányok pedig annak próbálták beállítani országuk közvéleménye előtt. Csakhogy ez a hadsereg, ha nem is volt nemzeti, nem lett teljesen nemzetek fölötti sem. A kiegyezés előtt egy soknemzetiségű birodalomhoz idomított, a kiegyezés után pedig a dualizmus politikai rendszeréhez hozzáigazított osztrák császári hadsereg maradt. Vezetéleti nyelvében és tisztjeiben német, hagyományában pedig jellegzetesen Habsburg volt. A nemzetek fölöttiség illúzióját fent a császári udvar hite, lent pedig a birodalom minden népének egyforma idegenkedése vagy érzelmi közömbössége tartotta fenn. S ha ez a hadsereg jellegében inkább volt osztrák, semmint osztrák–magyar, túlságosan dinasztikus és összbirodalmi volt ahhoz, hogy a Lajtántúl németjei nemzeti hadseregüknek tekintsék. A közös hadsereg tehát szolgált a Monarchia minden nemzethez tartozó uralkodó osztályainak érdekét, de a nacionalizmus virágkorában egyik nemzethez sem kötötték erős érzelmi szálak. Az uralkodó pedig mereven ragaszkodott a haderő egységes, lényegében abszolutisztikus szellemű irányításához, a hadsereg ügyei-be nem tűrt semmiféle beleszólást. Saját személyében, az abszolutisztikus vezetésben látta a biztosítékot a nemzetek felettiesség megőrzésére, a hadsereg egységében pedig a birodalom osztatlan fennmaradására. A kiegyezés széles jogkört biztosított számára: minden olyan ügy, amely „a hadsereg egységes vezérletére, vezényletére és belső szervezetére vonatkozik, őfelsége által intézendő”.⁶⁴ A paragrafusba öntött abszolutisztikus hagyományok alapján azután a két kormány miniszterei is csak annyit tudtak a hadsereg belső ügyeiről, amennyit az uralkodó jónak látott velük közölni.

Csakhogy legjobban a közös hadsereg szenvedett a kiegyezési rendszer alapbetegségétől, a mozdulatlanság bénító hatásától. Az uralkodó kive-

⁶⁴ 1867:XII. tc. 11. §. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények. 335.

hette a hadsereget a két kormány közvetlen ellenőrzése alól, őrizhette nemzetek fölöttinek nevezett szellemét, a fejlesztés eszközei azonban hiányoztak kezéből. A pénzzel és az újoncmegajánlás jogával a polgári kormányok és parlamentjeik rendelkeztek. Az abszolutizmus és parlamentarizmus párharcában tehát az utóbbinak is voltak fegyverei. A parlamentek az egész korszakban zokszó nélkül megszavazták a hadsereg fenntartásához szükséges kiadásokat, de nagyobb arányú fejlesztéshez soha nem adták szívesen hozzájárulásukat. A hadsereg és a kormányok állandó súrlódásban, a haderő és a parlamentek pedig kimondottan rossz viszonyban voltak egymással. A legfelsőbb hadvezetés elkeseredését fokozta, hogy Európa-szerte megindult a hadseregek modernizálása, nekik viszont a császár egyelőre sem újabb pénzt, sem megemelt létszámot nem ígérhetett.

A hadsereg korszerűsítése a 80-as évek elején kezdődött, amikor a boszniai okkupáció alatt feszültté vált osztrák–magyar–oroszl viszony tanulságai alapján komolyan hozzáláttak egy Oroszország elleni esetleges háborúra való fölkészüléshez és új haditervek kidolgozásához. 1881 tavaszán a magyar résztvevők nélkül tartott bizalmas konferenciákon a katonai körök meggyőzték a császárt arról, hogy a meglevő 40–42 békebeli gyaloghadosztály háború esetén kevés, a haderő túlságosan lassan mozgósítható, s felvonulása után nem marad képzett tartaléka, amit szükség esetén bevethetne. 1882-ben megkezdődtek a tárgyalások a német hadvezetéssel az új katonai doktrína közös kialakítására, majd átdolgozták az Oroszország elleni felvonulási tervet (Kriegsfall „R”) egy kettős háború esetére, amelyet a Monarchia és Németország közösen viselnének Oroszország ellen. A reformok eredményeként kialakult a Monarchia hadseregének új területi-szervezeti rendje, ami lényegi változtatás nélkül az első világháborúig fennmaradt. A birodalmat 15 katonai kerületre osztották, ezeket a közös hadügyminiszternek rendelték alá. A 106 kiegészítő körzetből újoncozott legénységet 102 gyalogsági, 42 lovassági, 23 tüzérezredbe és utászcsoportokba sorozták, s a modern közlekedés és hírközlés követelményei alapján vasúti és távíró alakulatokat is felállítottak. A csapatokat a Monarchia gyárai látták el fegyverzettel és felszereléssel; 1890-től a budapesti fegyvergyár is szállított kézfegyvereket. A haditengerészet 12 ezer matrózból, nagyszámú tisztből és kevés számú hajóból állott. A hadsereg felvonulási idejét a korábbi 45 napról 13 napra szorították le, amit később az új vasútépítések tovább rövidítettek.

A hadseregreform megkoronázását kétségtelenül a létszámemelés jelentette volna. Csakhogy ezzel a kéréssel nehezen lehetett előhozakodni. A „nemzetek fölötti” hadsereg számára a két parlamentárisan működő „nemzeti” kormány vonakodott újabb áldozatot hozni. A magyar kormány 1888-ig még a póttartalékok időleges behívásához sem járult hozzá, mert azt katonailag fölöslegesnek, politikailag indokolatlannak tartotta. A katonai körök egykori vádja szerint Tisza a loállítás új rendjének kidolgozását is megakadályozta.

Az 1880-as évek végén a feszült nemzetközi helyzet arra készítette a hadvezetőséget, hogy Tisza Kálmán szilárdnak tűnő uralmát felhasználva meggyorsítsa a hadsereg korszerűsítését. Ekkor a magyar miniszterelnök – korábbi magatartásával éles ellentétben – már a háborús készülődés sürgetői között állt, helyeselte a véderő fejlesztését. A modernizálás szükségességével a magyar uralkodó osztályok is egyetértettek, de a reform kérdése felszínre vetette a közös hadsereg iránt érzett széles körű ellenszenvet, a hadsereg és a magyar közvélemény közötti ellentéteket is. Ezt az ellentétet igyekezett az ellenzék a kormány megbuktatására felhasználni.

A magyar uralkodó osztályok soraiban a kiegyezés után is tovább élt a hadsereg – legalább részleges – magyarosításának igénye, hiszen az abszolutisztikus vezetésű és szellemű közös hadsereg pusztá léte a magyar államiságot fenyegető Damoklesz-kardnak rémlett számukra. A honvédség felállítása után sem szűnt meg a közös hadsereg iránti elégedetlenség. Ezt táplálta a nem magyar tiszteknek a nemzeti hagyományokat gyakorta sértő magatartása. A sérelmeket az ellenzéki sajtó és politikusok zöme, néha jóhiszeműen, nemegyszer azonban demagógiából, igyekezett a magyar nemzet ellen elkövetett minél nagyobb „merényletnek” feltüntetni. Ilyen volt, amikor osztrák tisztek időnként levétették az ünnepségek alkalmából kitűzött magyar zászlókat, amikor tisztek és civilek a kávéházban vagy színházban összevesztek, egy polgárembert esetleg megkardlapoztak, s azt a lapszerkesztőt, aki másnapi cikkében ezek miatt háborgott, alaposan helybenhagyták. A legkirívóbb ügyekkel a parlament is foglalkozott, de az esetek nagy többségében sem a megsértett civilek, sem pedig a megsértett nemzeti önértzet nevében háborgó ellenzéki szónokok nem kaptak megfelelő elégtételt. 1880-ban két katonatiszt Bartha Miklóst, a kolozsvári *Ellenzék* neves függetlenségi szerkesztőjét kaszabolta

össze, hat év múlva egy aradi hírlapíró t sebesített meg, ugyancsak életveszélyesen. Az ilyen kilengéseket is országos felzúdulás kísérte, de az igazi felháborodást ismét 1848–49 emlékének megsértése váltotta ki. 1886. május 21-én Jansky vezérőrnagy megkoszorúzta az 1849. évi budai harcokban elesett Hentzi osztrák tábornok síremlékét. Az ellenzék a „nemzeti becsület” védelme ürügyén indított parlamenti támadást Tisza megrendítésére, de utcai tüntetést is szervezett a jellegtelen gótikus oszlopra állított, sárkányölő Szent Györgynek ábrázolt Hentzi emlékművénél. A fővárosi ifjúság pedig macskazenét adott Jansky tábornoknak, majd tévedésből egy másik lakás ablakait verve be hazavonult. Tisza is helytelenítette Jansky eljárását, s ezzel szembekerült az uralkodóval és a katonai körökkel, amiért minden előzetes jóváhagyás nélkül nyilatkozott. Az uralkodó királyi kéziratban foglalt állást a magyar közvélemény, s közvetve Tisza ellen, Janskyt áthelyezéssel hadosztályparancsnokká nevezte ki, míg korábbi felettesét, a kormánynak helyeslő Edelsheim-Gyulai Lipót bárót gyorsan nyugdíjazták. Nemcsak az ellenzék, de még az áskálódó Kálnoky, a közös külügyminiszter is bukott embernek látta Tiszát. Az utcai tüntetések megismétlődtek. A Függetlenségi Párttal együttműködő munkásság részvételével tartott 1886. június 10-i demonstráció véres összeütközésre vezetett a rendőrséggel. Ettől az ellenzék is megijedt, a munkásokat vádolta az incidensért, mire azok távol tartották magukat a további tüntetésektől. A megmozdulások hatására az udvar engedni kényszerült. Ferenc József augusztus elején egy diplomatikusan fogalmazott királyi kéziratban sajnálatosnak mondotta, hogy „egyes tények” miatt az egész hadsereget kedvezőtlen bírálat éri, s ezzel megerősítette Tisza álláspontját.

A hadsereg magyarellenességének megnyilvánulásából keletkezett összetűzések csak felszíni tükröződései voltak egy sokkal mélyebben lappangó problémának. A közös hadsereg, mint intézmény, a dualista magyar államot konszolidáló, egyszersmind annak konszolidációját gátló tényező volt. Ebben az idegen nyelvű és idegen szellemű szervezetben, ahol a birodalom minden felnőtt férfi lakosa megfordult, a magyar éppoly lenézett volt, mint bármelyik kisebb nemzetiség nyelve; a közös hadsereg egységesítő hatása pedig gátolta a magyarországi nemzetiségek asszimilációját, s a magyar függetlenségi hagyománnyal szemben az összbirodalmi szellemet érvényesítette. A közös hadseregnek mi más hagyományai lehettek

volna, mint a napóleoni háborúk, az olaszországi hadjáratok, s különösen a magyar függetlenségi mozgalmak ellen évszázadokon át meg-megújuló hadműveletek emlékei? A nemzetiségek értelmisége általában örömmel szemlélte az uralkodó nemzeten esett ilyen kisebb sérelmeket, mintegy „törlesztésnek” tartotta saját elnyomatásáért. Ezért is ragaszkodott a dinasztikus szellemű közös hadsereghez. Az egész korszakon át nem ismerte föl, hogy a magyar uralkodó osztályok nemzetiségeket is elnyomó hatalma nagyrészt a császári haderő szuronyain nyugszik.

A magyar uralkodó osztályok helyesen ítélték meg valódi osztályérdekeiket, kitartottak a hadsereg közössége mellett. Az uralkodó osztályokon belül csak a beleszólás mértéke és lehetőségeinek megítélése körül volt ellentét. Tisza Kálmán ebben a kérdésben illúzióktól mentesen, a katonai sérelmek dacára is, az adott viszonyok fönntartását tartotta szükségesnek, és veszélyesnek ítélte a magyar és osztrák uralkodó osztályok szövetségét kétes kimenetelű, nemzeti szempontú hadseregreform fölvetésével megzavarni. Ilyen felfogás azonban a már ismertetett okoknál fogva aligha lehetett népszerű. Ez az álláspont ütközött össze a véderővita során a nemzeti közvélemény által támogatott ellenzéknek a magyar érdekek hatékonyabb érvényesítésére irányuló törekvésével.

A VÉDERŐVITA

1888-ban a korábban megkezdett munka betetőzéseként átfogó törvényjavaslat készült a véderő korszerűsítésére. A körülötte fellobbanó parlamenti harcokban és a megbántott nemzeti önértéktől hajtott tömegtüntetésekben a politikai élet felszínére törtek a társadalom lappangó bajai, s az egész országot izgalomban tartó politikai válság – valójában vihar egy pohár vízben – már-már összeomlással fenyegette Tisza örökéletűnek vélt kormányzati rendszerét.

A kormány a törvényjavaslatot 1888. november 3-án terjesztette be, s miután az a parlament megfelelő bizottságait végigjárta, a következő év januárjában került a képviselők elé. Az ellentétek a javaslat két sérelmesnek érzett pontja, a 14. és a 25. § körül lobbantották fel a vitát.

Az 1868-as véderőtörvény 800 ezer főben állapította meg a közös hadsereg létszámát, amihez Magyarország népességének arányában 330 ezer katonát adott. Az újoncjutalékot a két parlament tízévenként szavazta

meg. Mivel a hadsereg létszáma kötött volt, az újoncjutalékon fölül magyar hadköteleseket pedig a honvédségbe sorozták be, az ország népességének növekedése a honvédség részarányának lassú növekedéséhez vezetett. A tízevenkénti létszámmegajánlás joga nagyon korlátozott, de mégis valamelyes beleszólást adott az országgyűlésnek a közös hadsereg ügyeibe, és azt az illúziót keltette, mintha annak léte felett is tényleges döntési joga lenne. A hadvezetés a maga javára igyekezett módosítani ezt a helyzetet, amit exponense, báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter a „felmondható hadsereg” („Armee auf Kündigung”) rendszerének nevezett. Az új törvényjavaslat 14. §-a ezért időbeli korlátozás nélkül meghatározott létszámban, 103 100 főben akarta megállapítani a közös hadsereg évi újoncjutalékát, s 12 500 főben a honvédségét. Az ellenzék már arra is felszisszent, hogy a javasolt 103 ezer újonc magasabb volt az előző évek létszámánál, s nem tetszett neki az sem, hogy a hadvezetés így befagyasztaná a honvédség relatív növekedését. De leginkább arra zúdult fel, hogy a parlamentet meg akarják fosztani a tízevenkénti újoncmegajánlás jogától, el akarják venni tőle azt a hitet, hogy beleszólása van a hadsereg ügyeibe.

A javaslat 25. §-a az egyéves önkéntesek – elsősorban az úri osztály gyermekei – tiszti vizsgájára vonatkozott: a vizsgán megbukó önkéntesek számára még egy további szolgálati évet helyezett kilátásba. Ebben az volt sérelmes, hogy a magyarországi birodalomfélből kikerülő önkéntesek a német nyelvű vizsgán nyelvi nehézségeik miatt már amúgy is hátrányos helyzetben voltak, s az egyébként ésszerű javaslat ismét elsősorban őket sújtotta volna. Az ellenzők ezért azt követelték, hogy a magyar önkéntesek tiszti vizsgája magyarul folyjék.

A kirobbanó vitában csatasorba rendeződtek a pártok. A széthúzó Szabadelvű Pártot Tisza azzal kényszerítette engedelmességre, hogy lemondását helyezte kilátásba, ha a javaslatokat nem sikerül elfogadtatni. De még így is több tekintélyes 67-es politikus emelte fel szavát a törvény ellen, közöttük Andrássy Gyula, Jókai Mór és Horvát Boldizsár. A Függetlenségi Párt álláspontja adott volt: mint a perszónalunió híve, csak a király személyének közösségét ismerte el, s így elvben ellenezte a közös hadsereg fenntartását is.

A Mérsékelt Ellenzéket a vita zilált állapotban, bomlóban találta. A párt sorai megritkultak, évek óta folyt tagjainak visszaáramlása a